

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Γ' Γυμνασίου

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ

**Από τη Βενετοκρατία
στην Οθωμανική κυριαρχία:
Το Ηράκλειο Κρήτης**

Εκτιμώμενος διδακτικός χρόνος υλοποίησης: 3 ώρες

*** Το παρόν εγκρίθηκε με την υπ' αριθμ. 51/25-10-2018 Πράξη του Δ.Σ του Ι.Ε.Π.**

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ Γ΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Από τη Βενετοκρατία στην Οθωμανική κυριαρχία: το Ηράκλειο Κρήτης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διασύνδεση με το Πρόγραμμα Σπουδών	2
Σκεπτικό - σύντομη περιγραφή	3
Η διάρθρωση του Θεματικού Φακέλου (Θ.Φ.)	3
Τα Φύλλα Εργασίας (Φ.Ε.)	4
Το ερευνητικό ερώτημα	5
Γενικοί διδακτικοί σκοποί	5
Ειδικοί διδακτικοί στόχοι	5
Έννοιες κλειδιά – ιστορικές έννοιες.....	6
Ενδεικτική κατανομή διδακτικών ωρών των φύλλων εργασίας	7
Φύλλο εργασίας 1: Το Ηράκλειο στα χρόνια των Βενετών	8
1η ομάδα – Πηγές 1-6	8
Ερωτήσεις – Δραστηριότητες	8
2η ομάδα – Πηγές 7-14	12
Ερωτήσεις – Δραστηριότητες	15
Φύλλο εργασίας 2: Θρησκευτικές ταυτότητες και τόποι λατρείας	16
Πηγές 15-24	16
Ερωτήσεις – Δραστηριότητες	22
Φύλλο εργασίας 3: Οι Οθωμανοί στο Ηράκλειο (17ος-18ος αιώνας).....	24
Πηγές 25-33	24
Ερωτήσεις – Δραστηριότητες	29
Φύλλο εργασίας 4: Οδεύοντας προς το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας (19ος αι.)	31
Πηγές 34-45	31
Ερωτήσεις – Δραστηριότητες	36
Φύλλο εργασίας 5: Το Ηράκλειο μέσα στο χρόνο· σεβασμός στη μνήμη και στην ιστορία;	38
Πηγές 46-56	38
Ερωτήσεις – Δραστηριότητες	45
Σχεδιαγραμματική απεικόνιση ανακεφαλαίωσης.....	45
Βιβλιογραφία	47

Από τη βενετική στην οθωμανική κυριαρχία: το Ηράκλειο Κρήτης

Διασύνδεση με το Πρόγραμμα Σπουδών

Ο θεματικός φάκελος (Θ.Φ.) λειτουργεί συμπληρωματικά προς το αναλυτικό πρόγραμμα του μαθήματος της Ιστορίας για τη Γ΄ Τάξη του Γυμνασίου. Οι μαθητές/τριες εμβαθύνουν σε συγκεκριμένα ιστορικά θέματα, βάσει δοθέντων ερευνητικών ερωτημάτων, διερευνώντας συστηματικά πρωτογενείς και δευτερογενείς πολυτροπικές πηγές, με σκοπό να εκφράσουν κριτικό ιστορικό λόγο με περιγραφικούς και ερμηνευτικούς συλλογισμούς. Επομένως, ο θεματικός φάκελος έχει σκοπό να βοηθήσει τους μαθητές και τις μαθήτριες να αποκτήσουν γνώσεις, αλλά κυρίως μεταγνωστικές δεξιότητες στην ιστορική έρευνα, χωρίς να φιλοδοξεί να καλύψει όλες τις διαστάσεις των γνώσεων μας για την πόλη του Ηρακλείου και την πορεία της μέσα στο χρόνο. Έχει σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως αφορμή και αφετηρία για επιπρόσθετους νέους προβληματισμούς που θα προκύψουν από την ιστορική διερεύνηση των μαθητών/τριών και τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους και να λειτουργήσει ως μοντέλο για ανάλογες ιχνηλατήσεις στο ιστορικό παρελθόν αστικών και ημιαστικών χώρων σε διάφορα σημεία της Ελλάδας. Ο δημόσιος χώρος, η γνωριμία με την ιστορία του, η λειτουργία του και ο σεβασμός προς αυτόν αποτελούν, επιπλέον, στόχο καλλιέργειας ενεργού πολιτειότητας στους μαθητές.

Ο παρών θεματικός φάκελος προεκτείνει, σε εύρος και σε βάθος, τη διδακτική επεξεργασία των παρακάτω διδακτικών ενοτήτων του προγράμματος σπουδών Ιστορίας της Γ΄ γυμνασίου:

1. Κεφάλαιο Α΄: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία (απαρχές – αρχές 19^{ου} αιώνα) Α. διδακτική ενότητα: «Επισκόπηση ιστορικού πλαισίου: κατάκτηση, επέκταση, συρρίκνωση» σχετικά με τον διδακτικό στόχο της προσέγγισης του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της Αυτοκρατορίας παρακολουθώντας την πολυθρησκευτική-εθνοτική σύνθεση του Ηράκλειου από τον 17^ο μέχρι τον 19^ο αιώνα. Β. Διδακτική ενότητα: «Καθημερινή ζωή (θρησκευτικοί θεσμοί, εξισλαμισμός, παιδομάζωμα)» σχετικά με τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτιζε η θρησκεία στη ζωή των κατοίκων της Αυτοκρατορίας, την απουσία εθνικών προσδιορισμών, το φαινόμενο του εξισλαμισμού και κρυπτοχριστιανισμού, τα μνημεία της οθωμανικής εποχής όπως εντοπίζονται στο Ηράκλειο.
2. Κεφάλαιο Γ: Η απολυταρχική Ευρώπη (16^{ος}-17^{ος} αι.) Α. διδακτική ενότητα: «Λατινοκρατία στην ανατολική Μεσόγειο» σχετικά με τον ανταγωνισμό και σύγκρουση της Βενετίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον εντοπισμό της Λατινοκρατίας στην Κρήτη και τις πολιτισμικές και κοινωνικές αλλαγές που εισάγονται στον ελλαδικό χώρο, τα τεκμήρια της λατινικής παρουσίας (αρχιτεκτονική).
3. Κεφάλαιο Ε΄: Βιομηχανική επανάσταση και αστική τάξη (μέσα 18^{ου} αιώνα - δεκαετία 1870) Α. διδακτική ενότητα: «Παλιά αριστοκρατία, αστοί και εργάτες» σχετικά με την ανάπτυξη της αστικής τάξης μέσα από την οικονομική και πολιτική άνοδο των χριστιανικών ηγετικών ομάδων του Ηρακλείου στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και την παρακμή της μουσουλμανικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας.
4. Κεφάλαιο Στ΄: Εθνικισμοί και εθνικά κράτη. Α. διδακτική ενότητα «Οι εκσυγχρονιστικές απόπειρες (Τανζιμάτ) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σχετικά με τη σχετική φιλελευθεροποίηση και εκδημοκρατισμό της μεταρρύθμισης της Χαλέπας (1878) και πως αυτή επηρεάζει την καθημερινή ζωή στο Ηράκλειο και την

Κρήτη Β. «Ο εκτός Ελληνικού Κράτους Ελληνισμός» σχετικά με την χριστιανική κοινότητα της Κρήτης και του Ηρακλείου και τις σχέσεις της με το Ελληνικό Κράτος.

5. Κεφάλαιο Ζ' Το Ελληνικό Κράτος 1830-1881. Α. Διδακτική ενότητα «Η Μεγάλη Ιδέα. Επεκτάσεις των συνόρων 1864, 1881» σχετικά με το κρητικό ζήτημα, τους πολλούς παράγοντες που εμπλέκονται σε αυτό και τη διεκδίκηση των χριστιανών Κρητών για ένωση με το ελληνικό κράτος.

Σκεπτικό - σύντομη περιγραφή

Ο θεματικός φάκελος καλύπτει, από άποψη περιεχομένου, τις αλλαγές που επέφερε στη ζωή των κατοίκων η διαδοχική ανάληψη της εξουσίας και η διοίκηση της πόλης από διάφορους κατακτητές, όπως οι Βενετοί και οι Οθωμανοί. Στόχο έχει κυρίως να διερευνήσει τη συνύπαρξη διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων, όπως οι ορθόδοξοι χριστιανοί, οι καθολικοί χριστιανοί, οι Εβραίοι και οι μουσουλμάνοι, μέσα από την καθημερινότητα και τις αλλαγές του αστικού τοπίου: δημόσια κτήρια και χώροι, θρησκευτικά ιδρύματα και τόποι λατρείας, καθημερινές δραστηριότητες, επαγγέλματα. Εισάγει στους μαθητές τις ιστορικές έννοιες της συνέχειας, της μετάβασης και της αλλαγής, σε μια προσπάθεια κατανόησης της πολυπλοκότητας της ιστορίας και της λειτουργίας των ανθρώπινων κοινωνιών μέσα στο χρόνο. Οι προτεινόμενες διδακτικές ασκήσεις/ερωτήσεις προς τους μαθητές/τριες, οι οποίες βοηθούν να προσεγγίσουν και να αναλύσουν πιο σύνθετους προβληματισμούς, είναι ενδεικτικές και αφορούν ομαδοσυνεργατικές διαδικασίες, μέσα από τις οποίες επιτυγχάνεται η εποικοδομητική μάθηση. Οι ασκήσεις είναι σχεδιασμένες έτσι, ώστε να αξιοποιούν ένα ή περισσότερα εννοιολογικά εργαλεία. Παρατίθενται εναλλακτικές προτάσεις και πληθώρα υλικού, ώστε ο/η εκπαιδευτικός να επιλέγει κάθε φορά διαφορετικές διαδρομές με τους μαθητές/τριες στη διερεύνηση προβληματισμών σε σχέση με τις θεματικές, αναλόγως των ενδιαφερόντων των μαθητών και μαθητριών, της σύνθεσης της τάξης ή των ερωτημάτων που θέτει η επικαιρότητα και η δημόσια ιστορία.

Η διάρθρωση του Θ.Φ.

Ο θεματικός φάκελος διαρθρώνεται σε τρία φύλλα εργασίας (Φ.Ε.): το πρώτο αφορά τη Βενετική περίοδο, το δεύτερο την Οθωμανική (πρώιμη και ύστερη) περίοδο. Η επεξεργασία του φακέλου ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση της διατήρησης της μνήμης και έναν σύντομο συνολικό αναστοχασμό στο τρίτο Φ.Ε.

- Το κάθε φύλλο εργασίας αναμένεται να ολοκληρωθεί σε μια διδακτική ώρα. Το υλικό είναι περισσότερο από όσο ίσως χρειάζεται, έτσι ώστε οι εκπαιδευτικοί να έχουν τη δυνατότητα επιλογής και αξιοποίησης μέρους ή όλου, με βάση τη σύνθεση της τάξης στην οποία θα διδαχθεί (έμφυλη, πολιτισμική, δυνατότητες κλπ) ή/και τις συνθήκες του σχολείου.
- Το κάθε Φ.Ε. θα μοιραστεί σε ομάδες, έτσι όπως προτείνεται ή με διαφορετική ομαδοποίηση· ο εκπαιδευτικός είναι σε θέση να επιλέξει ποιο σχήμα ταιριάζει στη δική του τάξη/τμήμα.
- Είναι σημαντικό να αξιοποιηθούν οι βιωματικές προσεγγίσεις, όπως προτείνεται στα Φ.Ε., έτσι ώστε να αναπτυχθεί η ενσυναίσθηση ως εργαλείο ιστορικής κατανόησης.
- Όπου είναι δυνατόν, καλό θα ήταν να γίνει και αξιοποίηση των ΤΠΕ. Ωστόσο, ο Θ.Φ. μπορεί κάλλιστα να λειτουργήσει και χωρίς τη χρήση τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η αξιοποίηση εργαλείων όπως η κατασκευή εννοιολογικών χαρτών οι οποίοι βοηθούν στην κωδικοποίηση και ταξινόμηση της γνώσης, είναι σημαντική.
- Το σκεπτικό της επιλογής του Θ.Φ. είναι να διερευνηθούν οι ιστορικές έννοιες β' επιπέδου, π.χ. της μετάβασης, της αλλαγής και της συνέχειας, μέσα από το

συγκεκριμένο παράδειγμα. Αναλογικά, η αξιοποίηση της τοπικότητας είναι φυσικά το ζητούμενο.

Τα Φύλλα Εργασίας

Οργανώνονται στη βάση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, οπτικών και κειμενικών. Προτείνονται ομάδες εργασίας για το καθένα και σειρά ενδεικτικών ερωτημάτων και δραστηριοτήτων. Η επεξεργασία και οι προτεινόμενες προσεγγίσεις είναι ενδεικτικές. Ο εκπαιδευτικός με τα παιδιά της τάξης του έχουν την τελική ευθύνη της επιλογής.

Σε κάθε Φ.Ε. προηγείται διευκρινιστικό εισαγωγικό σημείωμα για την ιστορική περίοδο που εξετάζεται και πριν από κάθε πηγή δίνεται βασική πληροφόρηση, ώστε οι μαθητές να οδηγηθούν στην πιστοποίηση της ταυτότητας της πηγής (ποιος, πού, πότε, γιατί - πρωτογενής ή δευτερογενής πηγή).

Σημειώνεται ότι στις πηγές και στις ερωτήσεις χρησιμοποιούνται οι διάφορες ονομασίες του Ηρακλείου μέσα στο χρόνο.

Ζητούμενο είναι να γίνει κατανοητή η διαδικασία της ιστορικής διερεύνησης στη βάση συγκεκριμένων ερωτημάτων (η ιστορία ως πρόβλημα προς επίλυση), αλλά και να ευχαριστηθούν οι μαθητές το ταξίδι αυτό, νοούμενο ως ταξίδι μύησης στην ιστορική επιστήμη. Οι στόχοι πολιτεότητας (καλλιέργεια ιδιότητας ενεργού πολίτη) είναι σημαντικοί επίσης.



Από τη βενετική στην οθωμανική κυριαρχία: το Ηράκλειο Κρήτης

Ερευνητικό ερώτημα: Πώς αλλάζει ένα αστικό κέντρο (το Ηράκλειο) κατά τη μετάβαση από την ενετική στην οθωμανική κυριαρχία; Ποια είναι τα στοιχεία συνέχειας και αλλαγής, όπως αναδεικνύονται μέσα από τα δημόσια κτίσματα της πόλης, τις δραστηριότητες των κατοίκων της και την εθνοπολιτισμική και κοινωνική της σύνθεση;

Γενικοί διδακτικοί σκοποί

Αναμένεται οι μαθητές:

- Να εξοικειωθούν με την προσέγγιση και επεξεργασία πρωτογενών και δευτερογενών πηγών και πολυτροπικού υλικού, ώστε να είναι σε θέση να διερευνούν, να αντλούν πληροφορίες, να τις ταξινομούν χρονολογικά και να αξιολογούν την εγκυρότητα τους, αλλά και να συγκροτούν τεκμηριωμένο προφορικό και γραπτό ιστορικό λόγο, ανασυνθέτοντας στοιχεία του παρελθόντος.
- Να εξοικειωθούν με την έννοια της ιστορικής μεταβολής και να εξετάσουν τα νέα μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης, εντοπίζοντας τις συνέχειες.
- Να αντιληφθούν τις επιπτώσεις της κατάκτησης και της συνακόλουθης ιστορικής μετάβασης στον αστικό χώρο, εντοπίζοντας αλλαγές και συνέχειες στη χρήση των δημόσιων χώρων.
- Να αντιληφθούν τη σημασία των δημόσιων χώρων ως τόπων συνάντησης, συναναστροφής και συνύπαρξης διαφορετικών ανθρώπων -από κοινωνική ή θρησκευτική άποψη- αλλά και να εντοπίσουν τα στοιχεία της συνέχειας.
- Να αναπτύξουν ιστορική ενσυναίσθηση, εισερχόμενοι στο κλίμα της κάθε εποχής.
- Να αποκτήσουν μεταγνωστικές δεξιότητες, χρησιμοποιώντας κατάλληλα ερωτήματα που σχετίζονται με τα εννοιολογικά εργαλεία της ιστορίας (έννοιες χρόνου, σημασίας, αιτιότητας, συνέχειας και αλλαγής, ιστορικής προοπτικής/ ενσυναίσθησης, ηθικής διάστασης των ιστορικών ερμηνειών).
- Να διατυπώσουν νέους προβληματισμούς που δημιουργούνται σε σχέση με τη σημερινή μορφή ιστορικών πόλεων του ελλαδικού χώρου, την αρχιτεκτονική τους, τη φυσιογνωμία και δόμηση, τη διατήρηση και το σεβασμό της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ιστορίας ενός τόπου και τη σημασία τους για τη δική τους ζωή στο παρόν.

Ειδικοί διδακτικοί στόχοι

Αναμένεται οι μαθητές:

- Να κατανοήσουν την πολυεθνική, πολυθρησκευτική σύνθεση του Ηρακλείου (17ος -19ος αιώνας).
- Να διακρίνουν ότι οι μεταβολές στην κοινωνική οργάνωση μπορούν να συμβαίνουν ανεξάρτητα από την εναλλαγή της πολιτικής κυριαρχίας-καθεστώτος μιας περιοχής, ακόμα και μέσα στο ίδιο καθεστώς.
- Να ερμηνεύσουν την οικονομική, κοινωνική και πολιτική άνοδο και υπερίσχυση νέων κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων και τη στασιμότητα άλλων στο ύστερο οθωμανικό Ηράκλειο και να συσχετίσουν την μεταβολή με άλλες παραμέτρους (π.χ. θρήσκευμα).

- Να εντοπίσουν και να εμπεδώσουν τις έννοιες της ιστορικής συνέχειας και της ιστορικής αλλαγής, αξιοποιώντας το παράδειγμα των μνημείων της πόλης.
- Να ευαισθητοποιηθούν και να κατανοήσουν τη σημασία που έχει για τη ζωή των ανθρώπων διαχρονικά το καθαρό, πόσιμο νερό (βλ. κρήνες) ως δημόσιο αγαθό.
- Να διατυπώσουν προβληματισμούς σε σχέση με τη σημασία των τόπων λατρείας της πόλης ως τοπόσημων της ταυτότητας και ως δημόσιων χώρων, όπου είχαν τη δυνατότητα να συναντηθούν όλοι οι κάτοικοι σε διάφορες ιστορικές περιόδους.
- Να κατανοήσουν τον ρόλο των οχυρωματικών έργων του Ηρακλείου στο παρελθόν, να κάνουν τις ανάλογες συνδέσεις με την πολιτική, στρατιωτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία του και να εντοπίσουν την αλλαγή στη χρήση και στην αξία του συγκεκριμένου έργου στη διάρκεια του χρόνου (από οχυρωματικό έργο, απαραίτητο για την προστασία της πόλης, σε μουσειακό έκθεμα ή απλώς τουριστική ατραξιόν).
- Να κατανοήσουν τις αλλαγές που επήλθαν στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και να τις συνδέσουν με ιστορικά γεγονότα και αποφάσεις (π.χ. Σύμβαση Χαλέπας).
- Να προβληματιστούν και να συζητήσουν για την πολυπλοκότητα των ανθρώπινων σχέσεων και τις πιθανές αντιφάσεις στη σημερινή πολυπολιτισμική κοινωνία.

Έννοιες κλειδιά – ιστορικές έννοιες:

Έννοιες-κλειδιά: Ηράκλειο, Βενετία, Οθωμανοί, χριστιανοί, μουσουλμάνοι, δημόσιος χώρος, λατρεία, μνημεία, κοινωνία, πολιτιστική κληρονομιά, ακμή-παρακμή, αστικό κέντρο.

Ιστορικές έννοιες: Ενετοκρατία, οθωμανική κυριαρχία, κάστρο/Κούλες, ναοί, τζαμιά, λότζια, ευγενείς, λαϊκά στρώματα, λατρεία, τάξεις, εθνο-θρησκευτικές ταυτότητες, εξισλαμισμοί.

Δευτερογενείς ιστορικές έννοιες: χρόνος-χώρος, μετάβαση, συνέχεια, αλλαγή, ηθική αποτίμηση, ιστορική ενσυναίσθηση, ιστορική ερμηνεία.

Ενδεικτική κατανομή διδακτικών ωρών φύλλων εργασίας

1^η διδακτική ώρα

Ενετική κυριαρχία (Φύλλα Εργασίας 1 και 2)

Ερώτημα: Ποια στοιχεία για τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της Ενετικής Πολιτείας μπορούμε να αντλήσουμε από τις ιστορικές πηγές;

Ερώτημα: Ποιες αλλαγές και αλληλεπιδράσεις εντοπίζονται μεταξύ των ανάμεσα στις διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων στο Ηράκλειο με την εδραίωση της Ενετικής κυριαρχίας;

2^η διδακτική ώρα

Οθωμανική κυριαρχία (Φύλλα εργασίας 3 και 4)

Ερώτημα: Πώς η αλλαγή των λατρευτικών χώρων και των θρησκευτικών πεποιθήσεων και δραστηριοτήτων σηματοδοτούν τη μετάβαση από την ενετική στην οθωμανική περίοδο;

Ερώτημα: Ποια ήταν η αλλαγή που σημειώθηκε βαθμιαία στην κρητική κοινωνία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα; Συνέχεια και αλλαγή.

3^η διδακτική ώρα

Αποτίμηση (Φύλλο εργασίας 5)

Ερώτημα: Το Ηράκλειο στο χρόνο. Σεβασμός στη μνήμη και την ιστορία ή όχι;

Ποια είναι η σχέση των ανθρώπων με τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος;

(Πώς σημασιοδοτούνται σήμερα η Λότζια, η Βικελαία Βιβλιοθήκη, η κρήνη του Μοροζίνη, ο Κούλες, το λιμάνι, τα Νεώρια, ο Άγιος Μάρκος κλπ.; - Ο σεβασμός στο δημόσιο χώρο).

Συνέχεια και αλλαγή : να αναδειχτεί μέσα από τοπόσημα

Με την ολοκλήρωση του Θ.Φ. θα πρέπει οι μαθητές/τριες να έχουν κατανοήσει πώς μέσα από τη μικρή ιστορία μας ενδιαφέρει και προσεγγίζουμε τη μεγάλη.

Βασιλική Αγίου Μάρκου (σύμβολο Βενετίας - εξισλαμισμός), Τείχη (μνήμη), κρήνη Μοροζίνη (κοινωνία), Νεώρια (οικονομική ιστορία) και Λότζια (κοινωνική και πολιτική ιστορία: βενετοί ευγενείς - οθωμανική κοινωνία - χριστιανοί).

Φύλλο εργασίας 1

Το Ηράκλειο στα χρόνια των Βενετών

Το 1211 η Κρήτη πέρασε στα χέρια των Ενετών ως μια ενιαία διοικητική περιφέρεια με το όνομα Regno di Candia και με πρωτεύουσα την Κάντια (Ηράκλειο). Η Ενετική κυριαρχία διήρκεσε μέχρι το 1669.

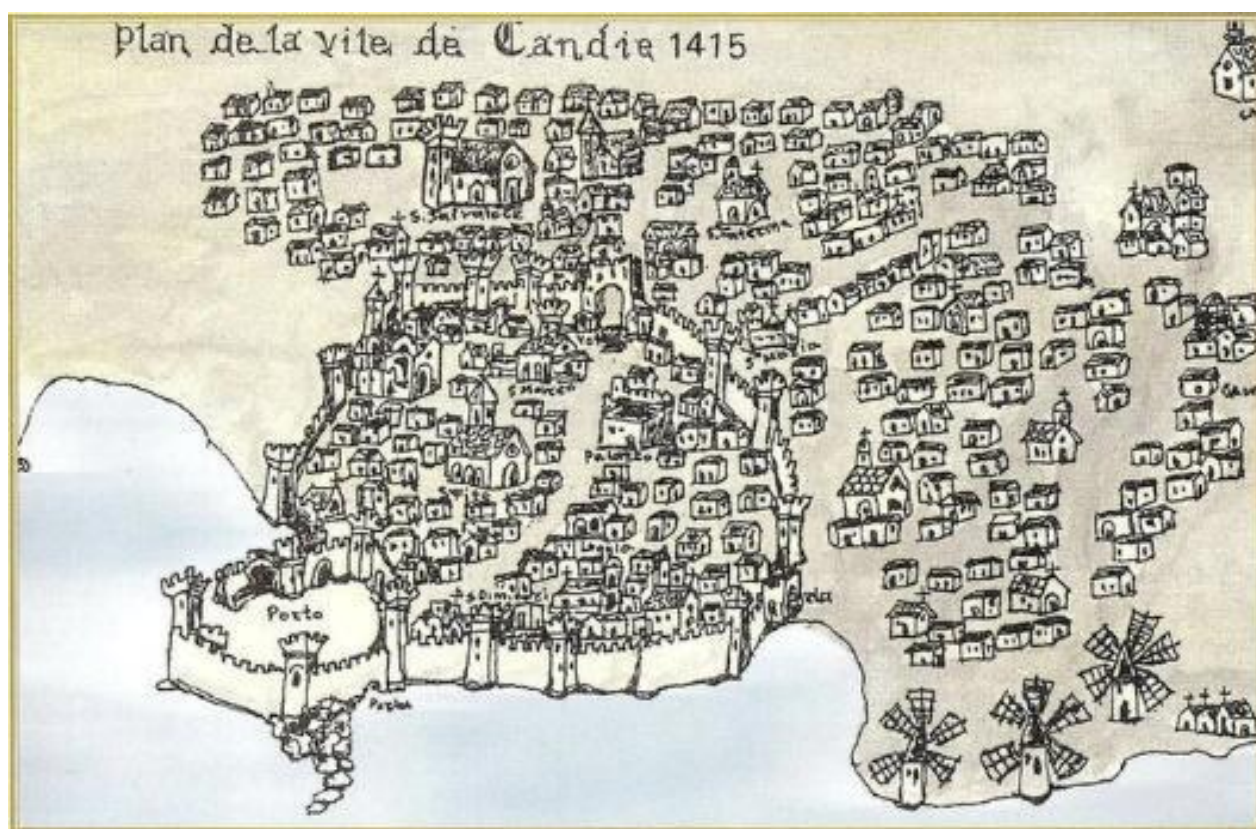
Ερώτημα: Ποια στοιχεία για τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της Ενετικής Πολιτείας μπορούμε να αντλήσουμε από τις ιστορικές πηγές;

1^η ομάδα

Πηγές 1-4: χαρτογραφικές αποτυπώσεις του Χάνδακα κατά τον 15ο -17^ο αιώνα

Πηγή 1

Σχέδιο της πόλης της Κάντια από τον Ιταλό χαρτογράφο Buondelmondi στα 1429.



Η πρώτη γνωστή απεικόνιση του Χάνδακα από τον ίδιο περιηγητή. (Βιβλιοθήκη Φλωρεντίας, 1429).

Christoforo Buondelmondi, *Descriptio insule Crete et liber insularum*, cap. XI: Creta, edition critique par Marie-Anne Van Spritael, επιμέλεια Στέργιος Σπανάκης, έκδοση Σύλλογος Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου, 1981.

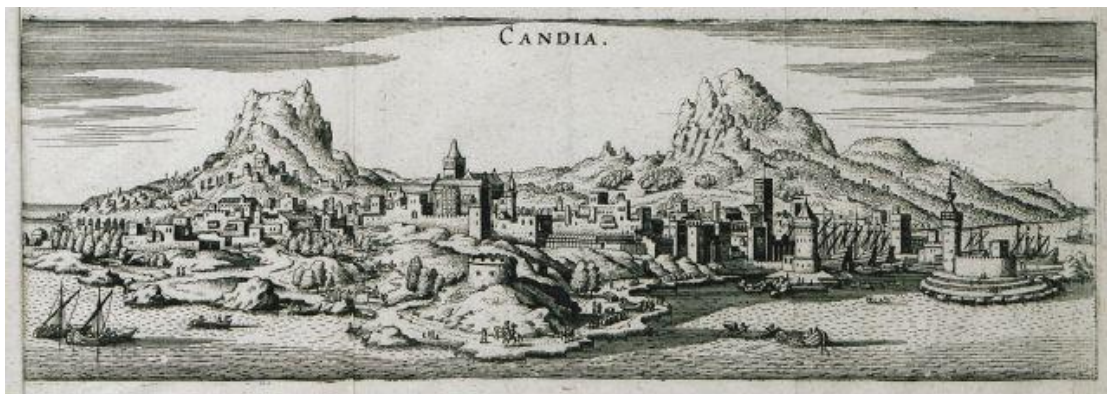
Πηγή 2



Χάνδακας, 1487, Conrad Gnuenberg

<https://i.pinimg.com/originals/27/00/a3/2700a383139d3f712527dd5745b9a655.jpg>

Πηγή 3



[Roger Palmer, Earl of Castlemaine]. Das von den Türcken auff's äusserst bedrangte, Aber: Durch die Christliche Waffen der heroischen Republic Venedig auff's tapfferst beschützte Candia..., Φρανκφούρτη, Wilhelm Serlin, 1669.

<http://el.travelogues.gr/item.php?view=51582>

Πηγή 4



Giorgio Corner, "Città di Candia," στο *Il Regno di Candia*, 1625. BMV, MS. it. VI, 75 (=8303)

Πηγή 5

Τα όρια της πόλης του Ηρακλείου στον 17^ο αιώνα, με βάση την περιγραφή ενός κατοίκου της κατά το 17^ο αιώνα.

Αν και η πόλη του Χάνδακα ήταν μικρή σε έκταση τον καιρό που έγινε κτήση της Βενετικής Δημοκρατίας και δεν είχε σχεδόν καθόλου οχυρώσεις, αργότερα όχι μόνο την επέκτειναν περικλείοντας και το μπούργο της με πελώρια τείχη και οχυρώσεις [...] αλλά ούτε που διακρινόταν πια τα όρια της παλιάς πόλης, παρά μόνο μια μεγάλη αψίδα, που διατηρήθηκε, από την οποία περνούσε κανείς από τη νέα πόλη στην παλιά.

Τζουάνες Παπαδόπουλος, *Στον καιρό τηςσχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αι*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιάννη, ΠΕΚ Ηράκλειο 2010, σ. 45-46.

Πηγή 6

Η πηγή αποτυπώνει τη σχέση των κατοίκων του Ηρακλείου με τα τείχη της πόλης, μέσα από το βλέμμα σύγχρονης ιστορικού.

Οι νέες οχυρώσεις που προκύπτουν συνεπάγονται ένα ισχυρό πλέγμα καταναγκασμών όχι μόνο για τους εγχώριους αστικούς πληθυσμούς, αλλά και για την κυρίαρχη βενετική κοινωνία: δυσβάσταχτες αγγαρείες για τα έργα στα τείχη, σκληρή και ασφυκτική στρατιωτική καθημερινότητα, τόσο για τις εγχώριες πολιτοφυλακές που οργανώνονται την ίδια εποχή όσο και για τις ιταλικές φρουρές [...] Βενετσιάνικο τείχος, λοιπόν, σημαίνει φορολογία, κρατικά μονοπώλια, περιορισμούς του οικονομικού ανταγωνισμού και του ελεύθερου κέρδους: τα τείχη της βενετικής πόλης, περισσότερο από ό,τι συνέβαινε σε οποιαδήποτε ευρωπαϊκή

πόλων των νεότερων χρόνων, υλοποιούν στο χώρο μια κεντρική εξουσία, της οποίας κατεξοχήν έκφραση αποτελεί η οικονομική λογική της Βενετίας και που τον 16^ο αιώνα θα επενδυθεί θεωρητικά στην έννοια της βενετικής «κρατικής σκοπιμότητας» (ragio di stati).

Ελευθερία Ζέη, «Έντός των τειχών'. Σκέψεις πάνω στην ιδεολογία και το βίωμα της κρητικής πόλης στα νεότερα χρόνια», Κρητικά Χρονικά, τόμος ΛΒ', 2012, σ. 224.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. α) Να διαπιστώσετε το είδος (πρωτογενείς ή δευτερογενείς) των **πηγών (1-6)** που παρατίθενται β) Γιατί το Ηράκλειο ονομαζόταν Κάντια; Να αναζητήσετε τα ονόματα της πόλης του Ηρακλείου στο χρόνο και να τα σχολιάσετε (έχοντας υπόψη σας ότι κατά καιρούς, ο λαός που κατακτούσε το Ηράκλειο άφηνε το δικό του στίγμα στην ιστορία του τόπου, αλλάζοντας το όνομα της πόλης. Μερικά από τα πιο σημαντικά ονόματα είναι τα εξής: Ηράκλειον, Ηράκλεια, Κάστρο, Rabdh-el-Khandaq, Χάνδαξ, Μεγάλο Κάστρο, Candida, Candia, Χώρα, Piazza, Kandiye, Ηράκλειο).

2. Μελετώντας την **πηγή 6**, παρατηρούμε ότι οι Ενετοί κατέφυγαν σε έναν συνηθισμένο για εκείνους τρόπο, για να προχωρήσει και να ολοκληρωθεί η κατασκευή του κάστρου του Ηρακλείου. Μπορείτε να εντοπίσετε ποιος τρόπος είναι αυτός; Γιατί ήταν στις προτεραιότητες, όπως φαίνεται, της Ενετικής Πολιτείας να κατασκευάσει ισχυρό κάστρο στην πόλη; Ποιες θα ήταν οι σκέψεις σας, αν ήσασταν οι ίδιοι παρόντες και συμμετείχατε στη διαδικασία κατασκευής ως κάτοικος της πόλης; Να τις παρουσιάσετε αιτιολογημένα στην τάξη.

3. Να μελετήσετε τις **πηγές 1 και 5**. Πώς αποτυπώνεται στις απεικονίσεις η εξάπλωση της πόλης;

4. Έχετε υπόψη σας βενετσιάνικα τείχη σε άλλες περιοχές της Ελλάδας; Υπάρχει κάτι τέτοιο στην περιοχή σας; Να αναζητήσετε σχετικό φωτογραφικό υλικό και να τοποθετήσετε σε έναν χάρτη (ψηφιακό ή φυσικό) τις Ενετικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο την περίοδο της Λατινοκρατίας. Τι σημαίνει αυτό για τη δύναμη της Ενετικής Πολιτείας κατά την ίδια περίοδο (13^ο-17^ο αιώνα);

4. Να κατασκευαστεί χρονογραμμή με τις ενετικές και άλλες λατινικές κτήσεις στη Βαλκανική Χερσόνησο και τη Ν.Α. Μεσόγειο.

2^η ομάδα

Πηγή 7

Σύγχρονη άποψη του κτηρίου της Loggia, του σημερινού Δημαρχείου του Ηρακλείου



[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CF%8C%CF%84%CE%B6%CE%B9%CE%B1_\(%CE%97%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF\)#/media/File:Kreta_-_Venezianische_Loggia.jpg](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CF%8C%CF%84%CE%B6%CE%B9%CE%B1_(%CE%97%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF)#/media/File:Kreta_-_Venezianische_Loggia.jpg)

Πηγή 8

Κείμενο του 1964 που αναδημοσιεύει τις πληροφορίες του αρχαιολόγου Στ. Ξανθουδίδη από το 1927 σχετικά με τις λειτουργίες και τη χρήση της Loggia στη βενετική εποχή.

Η λέσχη ήτο το απαραίτητον δημόσιον οικοδόμημα εις πάσαν ενετικήν πόλιν και αποικίαν. Μεγαλοπρεπής λέσχη υπήρχεν εις την Ενετίαν, και κατ' απομίμησιν και εις τας άλλας από της Ενετίας εξαρτωμένας πόλεις και δη και εις τας τρεις πόλεις της Κρήτης. Ήτο ο επίσημος τρόπος τινά οίκου, όπως περίπου το δημαρχείον εις τας σημερινάς μεγάλας πόλεις της Ευρώπης, και πολλή κατεβάλλετο φροντίς δια την ευπρεπή αυτού εμφάνισιν και την καλλιτεχνικήν κατασκευήν. Ήτο ο τόπος, όπου συνεδρίαζον και συνεσκέπτοντο οι άρχοντες και οι ευγενείς τιμαριούχοι και συνεζήτουν διάφορα ζητήματα οικονομικά, εμπορικά, πολιτικά κ.λ.π., ήτο και ο τόπος περιπάτου και αναψυχής, όπου επετρέποντο και τυχηρά παιγνίδια και ως γνωρίζομεν εξ ενετικού εγγράφου και η κυβεία. Εις την λέσχην επικοινωνούν προς αλλήλους οι αρχαί και οι ευγενείς και από των ανοικτών αυτής στοών και παραθύρων προεκηρύσσοντο υπό των δημοσίων κηρύκων τα διατάγματα της πολιτείας και από ταύτης ο Δούκας και αι άλλαι αρχαί προσεφώνουν τον λαόν ή εθεώντο τας πομπάς και θρησκευτικές λιτανείας. Συνήνου ό,τι σήμερα περίπου το δημαρχείον, το χρηματιστήριον, το εμπορικόν και ναυτικόν επιμελητήριον και η λέσχη.

Στέφανος Ξανθουδίδης, *Χάνδαξ – Ηράκλειον. Ιστορικά σημειώματα. (επιμέλεια και συμπληρωματικά σημειώσεις Στυλ. Αλεξίου εφόρου αρχαιοτήτων)*, Αθήνα 1964, σ. 52-53.

Πηγή 9

Σύγχρονος ιστορικός εξετάζει τις λειτουργίες της loggia

Οι σκοποί που εξυπηρετούσαν στα πλαίσια της πόλης στη Δύση, και ειδικότερα στο βενετικό χώρο, οι κατασκευές αυτές [ενν. loggia] είναι δυνατόν να διακριθούν σε δύο βασικές κατηγορίες, αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους: 1) τη loggia κοινωνικού κυρίως χαρακτήρα, απόρροια [...] του αυστηρού συστήματος κοινωνικής διαστρωμάτωσης των πόλεων, που ειδικότερα στη βενετική επικράτεια ήταν κλειστή (εκτός από λίγες εξαιρέσεις) σε άτομα χαμηλής κοινωνικής προέλευσης [...] και 2) τη loggia εμπορικού-οικονομικού κυρίως χαρακτήρα, σκεπαστή αγορά ή υπόστεγο προοριζόμενο για τις καθημερινές συναντήσεις και διαπραγματεύσεις ατόμων, που, ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν, αναμειγνύονταν με το εμπόριο.

Κώστας Λαμπρινός, «Λειτουργίες της Loggia στην βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σ.227.

Πηγή 10

Αναφορές του Τζουάνε Παπαδόπουλου, κατοίκου της Κάντιας στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, για την κρήνη Μοροζίνι.

Όταν υδροδοτήθηκε για πρώτη φορά αυτή η κρήνη, θυμάμαι καλά, [...] τις μεγάλες γιορτές που έγιναν σ' αυτήν την πλατεία και τα συμπόσια, πάνω, σ' ένα υπόστεγο της κρατικής σιταποθήκης που ήταν εκεί δίπλα και έβλεπε στην πλατεία. Είχαν ανεβεί τότε πάνω κι ολόγυρα στη δεξαμενή έξι σημαιοφόροι με ξεδιπλωμένες σημαίες, που τις ανέμιζαν στο ρυθμό κορνέτων και ταμπούρλων, με χαρά μεγάλη του πλήθους που είχε μαζευτεί και επευφημίες για το Γενικό Προβλεπτή που έχτισε την κρήνη και έφερε το νερό από την εξοχή. [...] Ο Προβλεπτής αυτός λεγόταν Φραγκίσκος Μορεζίνι και [...] ήταν γέροντας με μια γενειάδα μια παλάμη μακριά. Ω, τι χαρά ήταν τότε αυτή για την πόλη που πριν υπέφερε από την έλλειψη καλού και υγιεινού νερού, ιδίως το καλοκαίρι που οι βροχές σπάνιζαν, καθώς δεν υπήρχε άλλο νερό παρά εκείνο από τις δεξαμενές που ήταν λίγες και στέγνωναν κι αυτές, αφού έβρεχε ελάχιστα.

Τζουάνες Παπαδόπουλος, *Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αι*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιάννη, ΠΕΚ Ηράκλειο 2010, σ. 22, 48-49.

Πηγές 11, 12



Πηγή 13

Περιγραφή του Τζουάνε Παπαδόπουλου, κατοίκου της πόλης της εποχής, για την κοινωνική ζωή γύρω από την κρήνη του Τζιγάντε (Μοροζίνη) στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα

Η κρήνη του Τζιγάντε ήταν μεγάλη εξυπηρέτηση για όλους στην πόλη, γιατί πέρα από το ότι χρησιμοποιούσαν το θαυμάσιο νερό της, το καλοκαίρι, μετά τις έξι το απόγευμα, σ' εκείνες τις φοβερές ζέστες, μαζεύονταν εκεί μεγάλο πλήθος ευγενών και της μιας βαθμίδας και της άλλης. Βενετοί της αποικίας και Κρητικοί Ευγενείας, όπως οι τσιταδίνιοι, για να περάσουν την ώρα τους και να απολαύσουν εκείνη τη δροσιά από το πλούσιο ράντισμα του νερού όπως ξεχνόταν με ορμή και θόρυβο πρώτα από το στόμα του δελφινιού και μετά από τα δώδεκα στόμια κι έπεφτε στη δεξαμενή. Κι αυτοί οι κύριοι περνούσαν έτσι όλη σχεδόν τη νύχτα, ιδίως την εποχή μ' εκείνες τις αφόρητες ζέστες, Μάιο, Ιούνιο, Ιούλιο και Αύγουστο, και πάντα διασκεδάζοντας με μουσικές, τραγούδια και χορούς. Και τότε, ω πόσα κορίτσια-υπηρέτριες, ψυχοκόρες, καμαριέρες, καλοκαμωμένες, νόστιμες, που δεν τις έστελναν τη μέρα έξω από το σπίτι οι κυράδες τους για να μην τις δουν και τις ξελογιάσουν, και τις έστελναν τη νύχτα να πάρουν δροσερό νερό από τον Τζιγάντε! Τι παιχνιδάκια, τι γλέντια...!

Τζουάνες Παπαδόπουλος, *Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αι*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιάννη, ΠΕΚ Ηράκλειο 2010, σ.74-75.

Πηγή 14

Απόσπασμα από την έκθεση του Διοικητή Κρήτης Francesco Morosini στα 1626 σχετικά με τη διαχείριση του νερού της ομώνυμης κρήνης.

Το νερό της δημόσιας κρήνης δε μπορεί να μοιραστεί ούτε να παραχωρηθεί σε κανένα ιδιώτη. Επειδή ο κυριότερος σκοπός μας για τον οποίο έγινε το υδραγωγείο ήταν η εξυπηρέτηση του στρατού και ολόκληρης της πόλης αυτής με την αφθονία του νερού, τόσο στους δημόσιους τόπους όσο και στις δεξαμενές των ιδιωτών [...] ορίζομε: ποτέ και σε καμία εποχή δεν επιτρέπεται να μοιραστούν τα νερά ούτε και να εκχωρηθούν παντοτινά σε κανένα πρόσωπο, είτε δημόσιο είτε ιδιωτικό είναι, ή σε οποιοδήποτε άλλο τόπο είτε μέσα στην πόλη είτε έξω, χωρίς καμία εξαίρεση, μα πρέπει να είναι πάντα ελεύθερα και στη διάθεση του κοινού, για να μπορούν ελεύθερα και χωρίς κανένα εμπόδιο να μοιράζονται και να διατηρούν γεμάτες τις δεξαμενές αυτές.

Στ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τ. II, Έκθεση περί Κρήτης του στρατηγού Μοροζίνι-1629*, Ηράκλειο, 1950, σ. 70-71.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Με βάση τις **πηγές 7 και 8** να διερευνήσετε: α) ποιες χρήσεις μπορούσε να έχει η Loggia γενικότερα; β) Ποιες από αυτές τις χρήσεις εξυπηρετούσε η Loggia του Ηρακλείου κατά τη βενετική περίοδο; Να ερευνήσετε στο διαδίκτυο σε ποια κατάσταση είναι το κτήριο σήμερα.
2. Να μελετήσετε προσεκτικά τις **πηγές 10, 11, 12 και 13**: Ας υποθέσουμε ότι είναι νύχτα, βρίσκεστε στην κρήνη Τζιγάντε και είστε:
 1. Μια νεαρή καμαριέρα, η Κατερίνα, που εργάζεται σε ευκατάστατο σπίτι της εποχής.

II. Ένας νεαρός Κρητικός ευγενής, ο Εμμανουήλ, που συνομιλεί με έναν νεαρό Βενετό για τα προβλήματα της πόλης.

III. Ένας εργαζόμενος σε ταρσανά του λιμανιού, ο Λουκάς, που εξηγεί σ' έναν γείτονα του την ανάγκη ενίσχυσης του ενετικού στόλου υπό το φόβο του τούρκικου ναυτικού, ο οποίος όλο και συχνότερα πλέει ανοιχτά της πόλης.

Μπορείτε να περιγράψετε με ζωηρά χρώματα, αναλαμβάνοντας το ρόλο του καθενός, πώς και γιατί βρεθήκατε εκεί, τι και ποιους είδατε, τι συνέβη στο διάστημα της παρουσίας σας στο δημόσιο αυτό χώρο και πώς αισθανθήκατε;

(Ανάλογη άσκηση για τα εγκαίνια της κρήνης του Μοροζίνι).

3. Η **πηγή 14** αποτελεί μέρος έκθεσης του στρατηγού Μοροζίνι, ο οποίος ήταν διοικητής του Κρήτης επί Ενετοκρατίας. Σε συνδυασμό με την **πηγή 10**, ποιες πληροφορίες μπορείτε να αντλήσετε; I. Για τον τρόπο που διοικεί. II. Για τη σημασία και τη λειτουργικότητα των σχετικών με την υδροδότηση έργων. III. Για τη μέριμνα που λαμβάνει για τη διαφύλαξη του δημόσιου αγαθού του νερού.

Φύλλο εργασίας 2

Θρησκευτικές ταυτότητες και τόποι λατρείας

Οι Ενετοί έκτισαν περισσότερους από 120 ναούς στην Κάντια, με βασικότερο τον ναό του Αγίου Μάρκου. Διατήρησαν όμως και τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Τίτου, που τον βρήκαν να δεσπόζει στο κέντρο της πόλης. Εκεί εγκατέστησαν τον αρχιεπίσκοπό τους, μετατρέποντας τον ναό σε επισκοπή Λατίνων. Και ενώ τους πρώτους δύο αιώνες της ενετικής κατάκτησης οι Έλληνες κάτοικοι της πόλης, συσπειρωμένοι γύρω από γόνους μεγάλων τοπικών οικογενειών, κατέφευγαν συνεχώς σε αποτυχημένες επαναστάσεις, μετά τον 14ο αιώνα οι σχέσεις τους με τους Ενετούς βελτιώθηκαν. Τότε απέκτησαν περισσότερες ελευθερίες και δικαιώματα στην οικονομική ζωή του τόπου αλλά και στην έκφραση του θρησκευτικού τους συναισθήματος, για την εκπλήρωση του οποίου χρησιμοποιούσαν κυρίως τον ορθόδοξο ναό της Αγίας Αικατερίνης.

Ερώτημα: Ποιες αλλαγές και αλληλεπιδράσεις εντοπίζονται μεταξύ των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων στο Ηράκλειο με την εδραίωση της Βενετικής κυριαρχίας;

Πηγή 15

Ο θυρεός της Γαληνοτάτης Βενετικής Δημοκρατίας (*Serenissima Repubblica Veneta*)



Marco Boschini, "L'isola di Candia con il leone marciano," στο *Il Regno tutto di Candia...*, Venezia 1651. BMC, E 1209, tav. 1.

Πηγή 16

Η εκκλησία του Αγίου Μάρκου στο Ηράκλειο σήμερα



<http://www.inotos.gr/archives/140984>

Πηγή 17

Αναφορά στη βενετσιάνικη εκκλησία του Αγίου Μάρκου.

Ο Άγιος Μάρκος ήταν προστάτης των Βενετών και γι' αυτό από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας έκτισαν οι Βενετοί το ναό αυτό [...] απέναντι ακριβώς από την Κρήνη Μοροζίνι. Ο ναός άρχισε να κτίζεται το 1239. Ήταν τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, με το μεσαίο κλίτος ψηλότερο από τα άλλα. Χαρακτηριστικό ήταν το κωδωνοστάσιο με ρολόι (αντίγραφο του κωδωνοστασίου του Αγίου Μάρκου της Βενετίας), που στην κορυφή του κυμάτιζε η φλογοφόρος σημαία του Αγίου Μάρκου. Οι καμπάνες χτυπούσαν κάθε πρωί, για να πάνε οι υπάλληλοι στη δουλειά τους, ενώ όμως σε καιρό πολέμου σήμαιναν συναγερμό για τους βομβαρδισμούς. Στον Άγιο Μάρκο αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους οι Βενετοί άρχοντες με λαμπρές τελετές. Εδώ επίσης ενταφιάζονταν οι άρχοντες των Βενετών που πέθαιναν στην Κρήτη. Έχουν ταφεί οι δούκες Μαρίνος Μοροζίνι, Μαρίνος Γκραντένγκο και Μάρκος Κόρνερ.

Ζαχαρίας Αναστασάκης-Μιχάλης Κούτρας, Βασιλική Αγίου Μάρκου,

<http://52dim-irakl.ira.sch.gr/perivallontika.files/irakliocity/agios%20markos.html>

Κοινωνικές, εθνοπολιτισμικές και επαγγελματικές ομάδες της πόλης

Με την πάροδο του χρόνου, η Κάντια έφτασε να συγκεντρώνει τα 2/5 σχεδόν του συνολικού πληθυσμού της Κρήτης, με κατοίκους στους οποίους συγκαταλέγονταν έποικοι Ενετοί (ευγενείς, Λατίνοι υπάλληλοι του κράτους και έμποροι), Έλληνες (γηγενείς αλλά και έποικοι από άλλες περιοχές των ενετικών κτήσεων), καθώς και κάποιοι Εβραίοι έμποροι.

Πηγή 18

Η μεταβολή στη σύνθεση του πληθυσμού του Ηρακλείου μεταξύ (Βενετών και Κρητών, σύμφωνα με μια σύγχρονη ιστορικό.

Τους πρώτους αιώνες, οι πόλεις της βενετικής Κρήτης ήταν οχυρά του Καθολικισμού στις παρυφές μιας ορθόδοξης υπαίθρου, αλλά με την πάροδο του χρόνου, καθώς οι γραμμές της αριστοκρατίας αραιώναν και ο έλεγχος της Βενετίας στο εμπόριο χαλάρωνε, ο ντόπιος πληθυσμός διείσδυε στα αστικά κέντρα. Τον 16^ο αιώνα -αν όχι νωρίτερα- οι περισσότεροι κάτοικοι του Χάνδακα (Ηράκλειο) και άλλων πόλεων ήταν πλέον ελληνόφωνοι.

Molly Greene, *Κρήτη. Ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα 2005, σ. 147.

Πηγή 19

Πηγές 19-20: Σύγχρονες ιστορικοί για την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και Ενετών στη διάρκεια της ενετικής εποχής.

Ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα μνημονεύονται και επιγαμίες μεταξύ Ελλήνων και Ενετών. Η σύσφιξη των σχέσεων έγινε εντονότερη από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, οπότε και αμβλύνονται οι θρησκευτικές διαφορές, επέρχεται οικονομική εξίσωση Κρητικών και ξένων, κυρίως στις πόλεις, και η μητροπολιτική Βενετία στρέφεται προς τον ντόπιο πληθυσμό και τον υπολογίζει πολιτικά, λόγω του ανερχόμενου τουρκικού κινδύνου.

Χρύσα Μαλτέζου, *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1988.*

<http://frontoffice-147.dev.edu.uoc.gr/history/venetainperiodcrete.html>

Πηγή 20

Το κοινωνικό σύστημα που εφάρμοσαν οι Βενετοί στην Κρήτη, όπως και στις άλλες κτήσεις τους ήταν ανάλογο με αυτό της μητρόπολης. Τα άτομα εντάσσονταν ισόβια και κληρονομικά σε κλειστές κοινωνικές τάξεις, με συγκεκριμένες υποχρεώσεις και δικαιώματα. [...] Την ανώτερη κοινωνική τάξη αποτελούσαν οι βενετοί ευγενείς και φεουδάρχες (nobili veneti, feudati). Επρόκειτο για τους βενετούς αποίκους και τους απογόνους τους, οι οποίοι, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση που είχαν στη Βενετία έλαβαν στο νησί φέουδα και τον ισόβιο κληρονομικό τίτλο της τοπικής ευγένειας που ειδικά στην Κρήτη ονομαζόταν βενετική. [...] Υπήρχε επίσης και μια άλλη κατηγορία ευγένειας, η κρητική (nobilita cretense) η οποία ήταν υποδεέστερη της βενετικής και είχε τοπική μόνο σημασία. Το βενετικό κράτος

χρησιμοποιούσε την απονομή της κρητικής ευγένειας ως ανταμοιβή, επιβράβευση και αναγνώριση των στρατιωτικών, πολιτικών ή χρηματικών υπηρεσιών που πρόσφεραν οι υπήκοοί της. [...] Το δεύτερο στην ιεραρχία κοινωνικό στρώμα ήταν αυτό των αστών ή πολιτών (cittadini, civili). Οι απασχολήσεις τους ήταν κυρίως εμπορικές, ναυτιλιακές, βιοτεχνικές, αλλά και αγροτικές, ενώ συμμετείχαν και στη διοίκηση μέσω των αξιωμάτων που προορίζονταν ειδικά γι' αυτούς. Τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας αποτελούσε ο λαός ή όχλος (plebe, popolo, gente minuta). Το πολυπληθές αυτό σώμα περιλάμβανε τους χειρώνακτες (εργάτες, τεχνίτες, μικρεμπόρους, ναυτικούς), οι οποίοι κινούνταν ελεύθερα μεταξύ της υπαίθρου και της πόλης σύμφωνα με τις επαγγελματικές τους ασχολίες και τις δραστηριότητές τους.

Ασπασία Παπαδάκη, «Όψεις της ζωής του βενετοκρατούμενου Χάνδακα», *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο 2004, σ. 189-192.

Πηγή 21

Η ενδυμασία των ανώτερων τάξεων στο βενετικό Ηράκλειο του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα, σύμφωνα με έναν κάτοικο της εποχής

Οι αρχόντισσες και άλλες πλούσιες κυρίες είχαν φορέματα από μετάξι με ανάγλυφη ύφανση, με μεγάλα λουλούδια σε φυσικά χρώματα, που έμοιαζαν κεντημένα [...]. Εκείνα ήταν πλούσια σε μετάξι και δουλειά, που ήταν απόλαυση και μόνο να τα βλέπεις, από ταμπί με νερά σε κάθε χρώμα και σε μαύρο, καθώς όχι όλες, κάποιες όμως πήγαιναν στην εκκλησία με μαύρα ρούχα, ή από πιο δεύτερο μεταξωτό, αν και τα συνηθισμένα τους φουστάνια ήταν από λεπτό μάλλινο ύφασμα υπερπολυτελείας. [...] Οι ευκατάστατοι άνδρες, φορούσαν συνήθως λεπτό μάλλινο υπερπολυτελείας, και της κοινής ποιότητας όσοι ήταν κατώτερης κοινωνικής θέσης. Και οι περισσότεροι κυκλοφορούσαν όλο το χρόνο μ' αυτά τα λεπτά μάλλινα ρούχα, γιατί δεν είχε κρύο το χειμώνα που να τους αναγκάζει να φορούν βαριά μάλλινα, εκτός από μερικούς ηλικιωμένους. Λίγοι ήταν εκείνοι που φορούσαν το καλοκαίρι μεταξωτά ρούχα, ιδίως από σαντάλι, που το έφερναν οι Εβραίοι στην Οβριακή από τη Βενετία, γιατί η τιμή του ήταν τσουχερή. Όλοι κυκλοφορούσαν ντυμένοι εν μέρει σύμφωνα με την ισπανική μόδα, ακόμη και στα παπούτσια, μόνο που συνήθως δεν έβαζαν τόσο στενές κυλότες αλλά πιο φαρδιές, που τις έδεναν κάτω από το γόνατο με περικνημίδες δαντελωτές ή σκέτες.

Τζουάνες Παπαδόπουλος, *Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αι*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιάννη, ΠΕΚ Ηράκλειο 2010, σ. 70-71.

Πηγή 22

Οι συντεχνίες που αναφέρονται στο Ηράκλειο από τα τέλη του 15^{ου} μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα

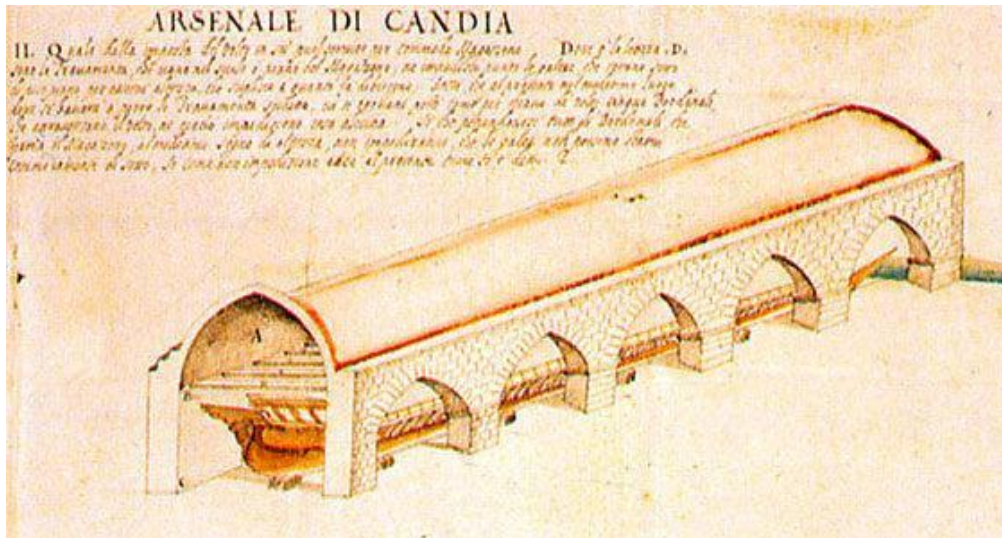
Χρονολόγιο ίδρυσης συντεχνιών στον Χάνδακα

α/α	Συντεχνία	Έτος ίδρυσης <u>Πρώτη μνεία</u>	α/α	Συντεχνία	Έτος ίδρυσης <u>Πρώτη μνεία</u>
1	Καλαφάτες	1498	11	Μικρέμποροι	1589
2	Καραβομαραγκοί	1498	12	Σχοινοπλόκοι	1597
3	Υποδηματοποιοί	1519	13	Αχθοφόροι	1628
4	Οικοδόμοι	1553	14	Αρτοποιοί	1630
5	Ξυλουργοί	1554	15	Ψαράδες	1632

6	Ναυτικοί	1561	16	Κατασκ/στές κουπιών	1632
7	Κουρείς	1564	17	Σαμαροποιοί	1632
8	Ζωγράφοι	1567	18	Πωλητές βρώμης	1633
9	Ράφτες	1568	19	Κηπουροί	1644
10	Βαρελοποιοί	1579	20	Ταβερνιάρηδες	1656

Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα-Βενετία 2012, σ. 50.

Πηγή 23



Πηγή 24

Άποψη του λιμανιού του Ηρακλείου με ευδιάκριτα τα νεώρια



Τα νεώρια (arsenale) του Χάνδακα

<http://www.explorecrete.com/Heraklion/GR16-Heraklion-arsenals.html>

Ερωτήσεις-Δραστηριότητες

1. Να μελετήσετε τον θυρεό της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (Serenissima Repubblica di Venezia), στην **πηγή 15**, με τον χάρτη της Κρήτης και το motto του: Pax tibi, Marce Evaggelista meus (δηλαδή “Ειρήνη σε εσένα Μάρκο Ευαγγελιστή μου”). Αξιοποιώντας τα στοιχεία των **πηγών 15, 16 και 17** και, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Κάντια ήταν για τους Ενετούς η «άλλη Βενετία της Ανατολής (Alia civitas Venetiarum apud Levantem)», προσπάθησε να ερμηνεύσεις την απόφασή τους να οικοδομήσουν στο Ηράκλειο έναν ναό αφιερωμένο στον Άγιο Μάρκο.
2. Με βάση τις **πηγές 18 και 19**, πώς νομίζετε ότι εξελίχθηκαν οι σχέσεις μεταξύ Βενετών εποίκων και ντόπιων Κρητών;
3. Να μελετήσετε προσεκτικά τις **πηγές 20 και 21**. Σε ποιες συνήθειες αναφέρονται; Τι είδους κοινωνία ήταν η κοινωνία της Κάντιας (τάξεις, εθνοπολιτισμικές ομάδες, έμφυλες ομάδες); Να κατασκευάσετε ένα σχετικό διάγραμμα και να το εμπλουτίσετε με οπτικό υλικό που θα αναζητήσετε σε έγκυρους ιστότοπους ή/και να εικονογραφήσετε την πηγή 21 με βάση τα στοιχεία που σας δίνει.
4. Χρησιμοποιώντας την **πηγή 22**, η οποία καταλογογραφεί τις συντεχνίες των επαγγελματιών του Ηρακλείου τον 16^ο και 17^ο αιώνα, να κατατάξετε τα επαγγέλματα που προκύπτουν από τις συντεχνίες σε επαγγέλματα τεχνιτών, διατροφής, μεταφορών-εμπορίου και προσφοράς υπηρεσιών. Να συσχετίσετε, επίσης, τον αριθμό των συντεχνιών με τις οικονομικές δραστηριότητες και τη ζωή της πόλης και να παρουσιάσετε τα συμπεράσματά σας. Να λάβετε υπόψη και τις **πηγές 23 και 24**.

Τεχνίτες (11)	Διατροφή (5)	Μεταφορές και εμπόριο (3)	Υπηρεσίες (1)

5. Να συμπληρώσετε τον παρακάτω πίνακα με στοιχεία από τις πηγές του Φ.Ε. της ομάδας
2¹

<i>Πηγή</i>	<i>Πότε γράφτηκε - δημιουργήθηκε;</i>	<i>Γράφτηκε - δημιουργήθηκε την ίδια εποχή για την οποία μιλάει ή αργότερα;</i>	<i>Ποιος/α το έγραψε;</i>	<i>Τι πληροφορίες μας δίνει για... (συμπληρώνεται από τον εκπαιδευτικό)</i>
22				
18				
21				

¹ Η άσκηση αυτή μπορεί να επαναλαμβάνεται και στις άλλες ομάδες, με σωστή διαχείριση χρόνου.

Φύλλο εργασίας 3

Οι Οθωμανοί στο Ηράκλειο (17ος-18ος αιώνας)

Το 1645 ξεκίνησε ο πέμπτος βενετοτουρκικός πόλεμος. Ο οθωμανικός στρατός αποβιβάστηκε στη δυτική Κρήτη και, μετά από σκληρές μάχες, οι Οθωμανοί κατάφεραν να γίνουν κύριοι όλου του νησιού, εκτός από την Κάντια. Η τελευταία κυριεύθηκε 24 χρόνια μετά (1669). Ο Κιοπρουλή Πασάς γκρέμισε ένα τμήμα του τείχους για να μπει θριαμβευτικά σε μια πόλη ουσιαστικά κατεστραμμένη. Ελάχιστα σπίτια ήταν ακόμη κατοικήσιμα, ενώ οι δρόμοι ήταν στρωμένοι με οβίδες, βλήματα και πλήθος πτωμάτων. Άμεσα ξεκίνησε ωστόσο η ανοικοδόμηση της πόλης του Χάνδακα με την ανακαίνιση των ενετικών δημόσιων κτηρίων που επρόκειτο να στεγάσουν τις διάφορες υπηρεσίες, ενώ οι περισσότερες εκκλησίες μετατράπηκαν σε τζαμιά.

Ο 18ος αιώνας αποτελεί -με την εξαίρεση της επανάστασης του Δασκαλογιάννη (1770)- ειρηνική εποχή για την Κρήτη και το Ηράκλειο. Ο πληθυσμός της πόλης ήταν κατά πλειοψηφία μουσουλμανικός, ωστόσο η οικονομική δραστηριότητα των χριστιανών ήταν αξιόλογη.

Ερώτημα: Πώς οι αλλαγές που σημειώνονται στους λατρευτικούς χώρους και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και δραστηριότητες σηματοδοτούν τη μετάβαση από την ενετική στην οθωμανική περίοδο;

Πηγή 25

Εικόνα που αναπαριστά τη ναυμαχία της 8ης Μαρτίου 1668 ανάμεσα στον οθωμανικό και βενετικό στόλο έξω από τον Χάνδακα. Ο στρατηγός Μοροζίνι πατά πάνω σε αιχμαλώτους Οθωμανούς αξιωματούχους



Roger Palmer, Earl of Castlemaine. *Das von den Türcken auff's äusserst bedrangte...*, Φρανκφούρτη, Wilhelm Serlin, 1669, σ.118.

<http://el.traveloques.gr/traveloque.php?view=257&creator=818619&tag=8471>

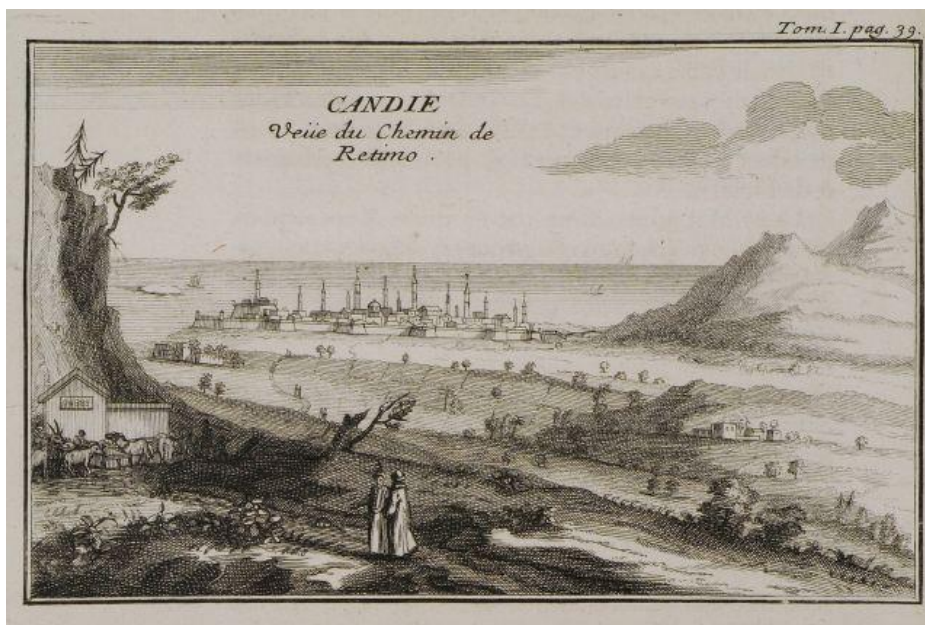
Πηγή 26



Ο Χάνδακας κατά την Οθωμανική περίοδο. Τοιχογραφία στο σπίτι του Φαζίλ Μπέη, τέλη 18^{ου} αι., Ηράκλειο - Ιστορικό Μουσείο Κρήτης

<https://www.historical-museum.gr/gr/collections/view/othwmanikh-kai-neoteri-periodos>

Πηγή 27



Το Ηράκλειο από το δρόμο του Ρεθύμνου.

TOURNEFORT, Joseph Pitton de. Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople..., τόμ. Ι, Παρίσι, Imprimerie Royale, 1717.

<http://el.travelogues.gr/item.php?view=43441>

Πηγή 28

Πηγή των τελών του 19^{ου} αιώνα (1890) που αναφέρεται στην παραχώρηση προς τους χριστιανούς ναού από μέρους του πολιορκητή του Ηρακλείου Αχμέτ Κιοπρουλή.

Υπήρχον κατά την άλωσιν εν τη πόλη ταύτη 113 ναοί ορθόδοξοι και 16 καθολικοί. Άπαντες ούτοι κατελήφθησαν υπό των κατακτητών, δεν εδόθη δε εις τους ολίγους παραμεινάντες ή επανελθόντες χριστιανούς ή εν μόνον μικρόν και αφανές παρεκκλήσιον εις συνοικίαν τότε απόκεντρον, ήτοι ο νυν υπάρχων ναός του αγίου Ματθαίου, καταλειφθείς έκτοτε υπό των Σιναϊτών και ως μετόχιον αυτών χρησιμεύων. Κατά την [...] παράδοσιν, ο Αχμέτ Κιοπρουλής, βλέπων ότι οι χριστιανοί άπαντες ανεχώρουν εκ Χάνδακος, εζήτησε να μάθη την αιτίαν παρά του μεγάλου διερμηνέως Παναγιώτη Νικούση [...]. Ο Νικούσης, ως λέγεται, είπεν εις αυτόν ότι ο κυριώτερος λόγος, δι' ον φεύγουσιν εκ Χάνδακος οι χριστιανοί, είνε διότι δεν απόμεινεν εις αυτούς ναός, ίνα τελώσιν εν αυτώ τας ιεροτελεστίας αυτών. Τούτο ακούσας ο Βεζύρης, διέταξε να ευρεθή εις αφανή και απόκεντρον θέσιν και δοθή αυτοίς ναός τις χριστιανικός, ως τοιούτος δ' εξελέγη το [...] παρεκκλήσιον του Αγίου Ματθαίου, ανήκον μέχρι της εποχής εκείνης εις οικογένειαν τινά, ονομαζομένην του Μαρκοφαντέου.

Νικόλαος Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα 1890, σ. 154

Πηγή 29

Ο Χάνδακας, η βενετική πρωτεύουσα της Κρήτης, μετά την παράδοσή της στους Οθωμανούς το 1669, εξελίχθηκε σε πόλη κατεξοχήν μουσουλμανική, όπου ξεχώριζαν τα κτίσματα που είχαν μετασκευαστεί σε μουσουλμανικά. Ο καθολικός ναός του Σαν Σαλβατόρε μετατράπηκε σε τζαμί προς τιμήν της Βαλιντέ Σουλτάν Τουρχάν Χατιτζέ, μητέρας του σουλτάνου Μωάμεθ Δ'. Το 1672, δίπλα στο Τζαμί της Βασιλομήτορος, κατασκευάστηκε μια κρήνη, για την τελετουργική κάθαρση των πιστών πριν από την είσοδο στο τζαμί. Η κρήνη χτίστηκε δίπλα στη βενετική κρήνη Μπέμπο, που, σύμφωνα με τον Εβλιά Τσελεμπή, είχε χρησιμοποιηθεί αρχικά ως η κρήνη του τζαμιού.

A Balkan Tale, επιμ. Χ. Κουλούρη, Αθήνα [2012], σελ. 39 στο www.balkantale.com

Πηγή 30

Οι λόγοι εξισλαμισμού των χριστιανών Κρητών κατά την περίοδο 1645-1821, σύμφωνα με ένα σύγχρονο ιστορικό.

Οι εξισλαμισμοί εκδηλώθηκαν στο χρονικό διάστημα, που οριοθετείται από την εισβολή των Τούρκων στην Κρήτη (1645) και την έναρξη του Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας (1821). Οι λόγοι που τους προκάλεσαν ήταν αρχικά: τα δικαιώματα που παρείχε το Ισλάμ στους αρνησίθρησκους, η οικονομική εξουθένωση μέρους του πληθυσμού από τις μακροχρόνιες πολεμικές επιχειρήσεις, η προσπάθεια της Πύλης να οργανώσει ισχυρό ντόπιο στρατό, είτε μέσω παιδομαζώματος είτε με προσφορά χρηματικών ποσών στους νεοφώτιστους μουσουλμάνους, οι νίκες των Οθωμανών και το ιεραποστολικό έργο των μπεκτασήδων δερβίσηδων. Στους λόγους αυτούς προστέθηκαν μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης οι φορολογικές καταπιέσεις, που έφτασαν στο αποκορύφωμά τους στην περίοδο 1770-1821. Συνέπεια του φαινομένου των εξισλαμισμών ήταν η διαμόρφωση νέων πληθυσμιακών, θρησκευτικών και κοινωνικών σχέσεων στην Κρήτη. [...] [Οι εκχριστιανισμοί των ετών 1821-

1856] συνήθως γίνονταν σιωπηρά και σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζονταν ως αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών. Στη συνέχεια η στροφή προς το χριστιανισμό δεν είχε μεγάλη συχνότητα εξαιτίας της οργάνωσης της μουσουλμανικής κοινότητας και της διάδοσης σ' αυτή των πανισλαμικών ιδεών. Έτσι μέχρι και το 1898 παρέμειναν στην Κρήτη 70.000 περίπου μουσουλμάνοι, που υπήρξαν το βασικό εμπόδιο στην προσπάθεια των χριστιανών να επιτύχουν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα.

Μανόλης Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997, σ. 161-162.

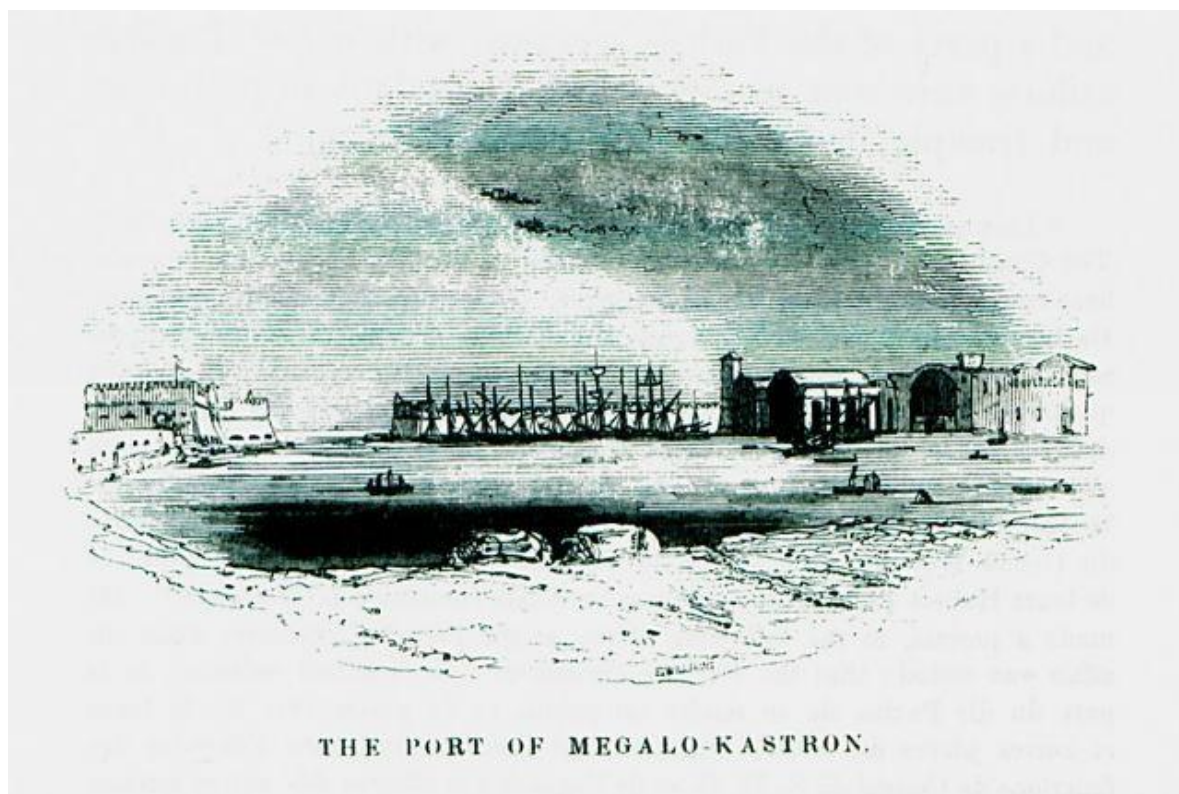
Πηγή 31

Μια σύγχρονη ιστορικός σχολιάζει τις σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες

Η σχέση ανάμεσα στο θρήσκευμα και σε άλλα πολιτισμικά γνωρίσματα παρουσιάζει [...] ενδιαφέρουσες συνέχειες με τον υστεροβενετικό Χάνδακα. Μουσουλμάνοι και χριστιανοί μοιράζονταν μια κοινή γλώσσα, την ελληνική, ακριβώς όπως οι Λατίνοι και οι ορθόδοξοι προηγουμένως. Όπως και μετά τη βενετική περίοδο, ένας σημαντικός βαθμός θρησκευτικής έντασης και εχθρότητας συνυπήρχε με την πολύ στενή και -από την άποψη των αρχών- μάλλον πέραν των καθιερωμένων σχέση ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κοινότητες.

Molly Greene, *Κρήτη. Ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα 2005, σ. 148

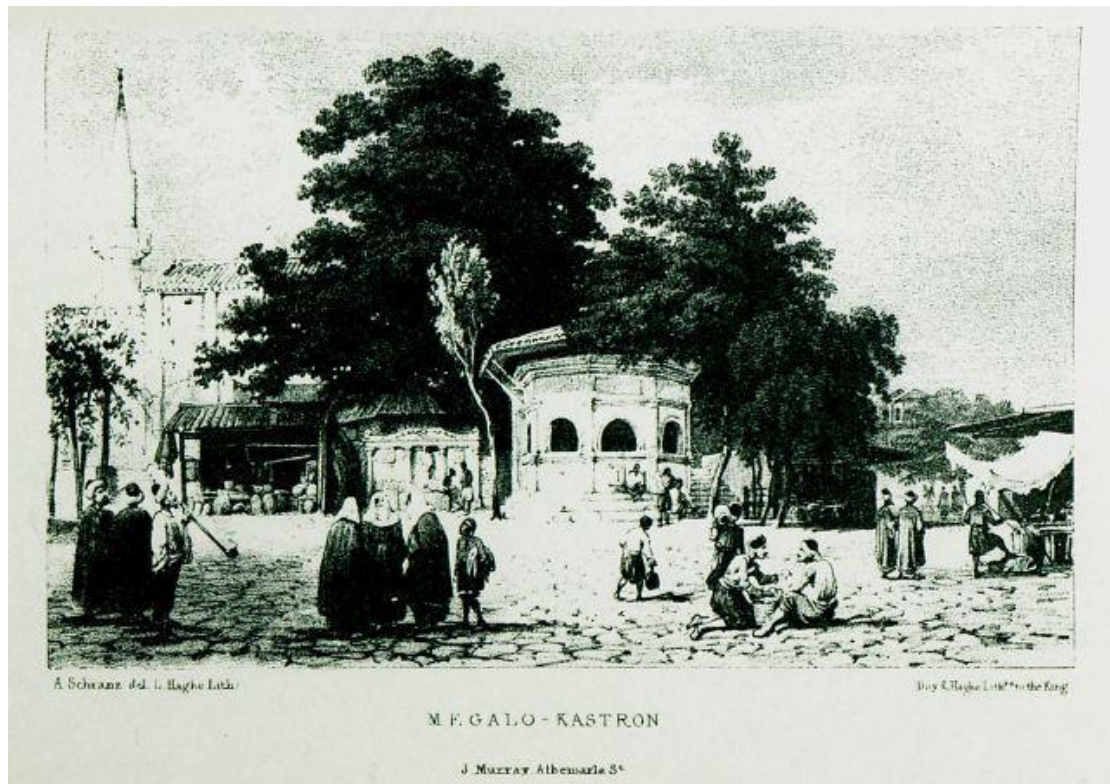
Πηγή 32



Pashley, Robert. *Travels in Crete*, London, John Murrey, 1837.

Πηγή 33

Από το βιβλίο του περιηγητή Rochfort Scott αναφορά στη βενετσιάνικη και την οθωμανική κρήνη στην πλατεία Κορνάρου.



C. Rochfort Scott, *Περιηγήσεις στην Κρήτη (ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834)*, Ρέθυμνο 1995, σ. 37.

Ερωτήσεις -Δραστηριότητες

1. Να μελετήσετε τις **πηγές 28, 29 και 30** και να εξηγήσετε στην τάξη: α) Τι απέγιναν οι χριστιανικοί ναοί μετά την οθωμανική κατάκτηση; β) Γιατί ο πασάς Αχμέτ Κιοπρουλής αποφάσισε να επιτρέψει τη λειτουργία χριστιανικού ναού στο Χάνδακα; Να συσχετίσετε την απόφασή του με την απόφαση του Μωάμεθ του Β΄ του Πορθητή για παραχώρηση προνομίων μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και να συζητήσετε τους λόγους των σχετικών αποφάσεων. γ) Να παρακολουθήσετε τη μετατροπή χριστιανικών ναών σε τζαμιά και τη μετονομασία τους στο Ηράκλειο (αλλά και στην περιοχή σας, εφόσον διασώζονται ανάλογα ίχνη από την οθωμανική περίοδο).
2. Να παρατηρήσετε προσεκτικά τις **πηγές 25, 26 και 27**. Να τις περιγράψετε και να τις σχολιάσετε. Ποιες διαφορές εντοπίζονται στην απεικόνιση του Ηρακλείου στην περίπτωση **των πηγών 26, 27** σε σχέση με τις απεικονίσεις της Βενετοκρατίας;
3. Να μελετήσετε την **πηγή 29** παρατηρώντας και την **πηγή 33**. Για ποιο λόγο νομίζετε ότι κατασκευάζεται άλλη μια κρήνη από τους Οθωμανούς κοντά στην προϋπάρχουσα βενετσιάνικη; Ποια μπορεί να ήταν η επιπρόσθετη λειτουργία της;
4. Να μελετήσετε την **πηγή 30**. Για ποιους λόγους, σύμφωνα με την πηγή, έχουμε το φαινόμενο της θρησκευτικής μεταστροφής στον μουσουλμανισμό, κατά την περίοδο 1645-1821; Ποιες ήταν οι βραχυπρόθεσμες, αλλά και οι μακροπρόθεσμες συνέπειες του

φαινομένου αυτού για τους πληθυσμούς της Κρήτης και ιδιαίτερα για τον χριστιανικό πληθυσμό; Επιπλέον, να αναζητήσετε την ερμηνεία του όρου «πανισλαμικές ιδέες».

5. Σύμφωνα με την **πηγή 31**, ποια είναι τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κατοίκων του Ηρακλείου και της Κρήτης κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο;

6. Ανάλυση ρόλου: είστε ένας Ευρωπαίος περιηγητής, ο Γκιγιώμ Μποβουά, που προσπαθεί να κατανοήσει και να περιγράψει την κρητική κοινωνία της εποχής με τις αντιφάσεις της (ελληνική γλώσσα, διαφορετικές θρησκείες, συνύπαρξη, εχθρότητα). Να συντάξετε ένα σύντομο σημείωμα 100 λέξεων με βάση τις πηγές που παρατίθενται (βοηθητικά, να αναζητηθεί οπτικό υλικό με χαρακτηριστικούς τύπους της κρητικής κοινωνίας κατά τον 18^ο αιώνα σε έγκυρους ιστότοπους, ώστε να εμπλουτιστεί η περιγραφή του περιηγητή).

Φύλλο εργασίας 4

Οδεύοντας προς το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας (19^{ος} αι.)

Η επανάσταση του 1821 που είχε και ένταση και έκταση στην Κρήτη δεν επέφερε την ένωση της με την Ελλάδα, ωστόσο η Κρήτη παραχωρήθηκε (1830) από τον σουλτάνο στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη. Η αιγυπτιακή εποχή της Κρήτης διήρκεσε 10 χρόνια, αφού από το 1840 το νησί επανήλθε στην οθωμανική επικράτεια μέχρι το 1898.

Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από την επαναστατική δράση των χριστιανών Κρητών. Το 1878 με τη Σύμβαση της Χαλέπας η Πύλη προχώρησε σε φιλελεύθερες και δημοκρατικές πολιτικές και οικονομικές παραχωρήσεις προς τους Κρήτες καθιστώντας την Κρήτη ιδιαίτερη-προνομιακή επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο εξαιτίας των οικονομικών προβλημάτων στο νησί, της γενικότερης ανόδου του εθνικισμού στα Βαλκάνια, της αδυναμίας της Πύλης να προβεί στους κατάλληλους χειρισμούς, και της βούλησης των Μ. Δυνάμεων, η Κρήτη μετά από μια ακόμα επαναστατική έκρηξη των χριστιανών αποτέλεσε τελικά αυτόνομη κρατική οντότητα (1898), προτού ενωθεί με την Ελλάδα (1913).

Ερώτημα: Ποια ήταν η αλλαγή που σημειώθηκε βαθμιαία στην κρητική κοινωνία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα; Συνέχεια και αλλαγή

Πηγή 34

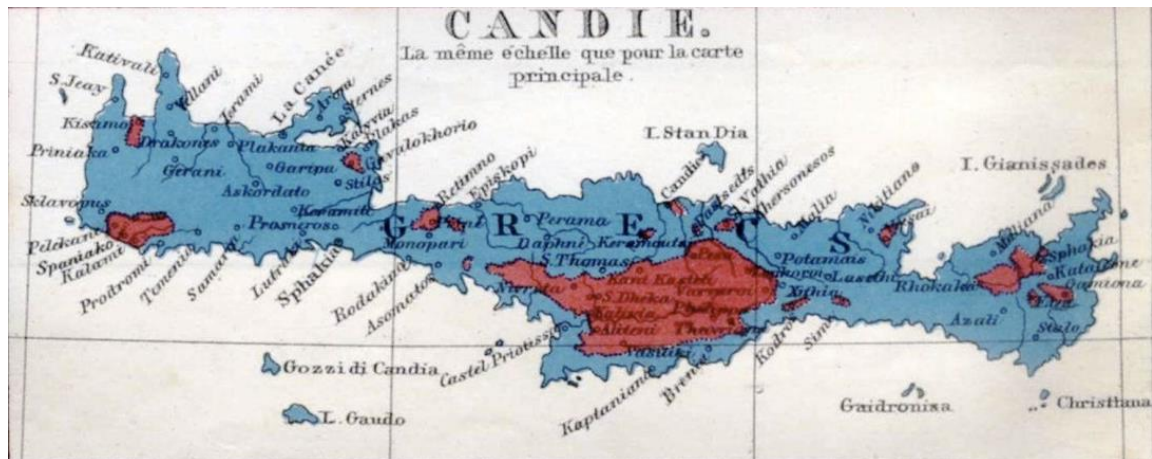
Ο Διοικητής της Κρήτης Ισμαήλ Χεκίμ Πασάς το 1861, σχολιάζει τους Κρητικούς (χριστιανούς Κρήτες).

«Οι Κρητικοί είναι τρελοί. Ζητούν να ελευθερώσουν την Κρήτη με το αίμα τους, ενώ κάθε μέρα γίνεται περισσότερο δική τους, αφού κάθε μέρα πουλούν οι τεμπέληδες αγάδες τις αγροτικές περιουσίες τους στους χριστιανούς. Δεν θα περάσει πολύς καιρός και οι Τούρκοι δεν θα χουν μήτε μουζούρι χωράφι έξω από τα φρούρια. Τι άλλο θέλουν και δεν ησυχάζουν;».

Μουρέλλος Ι., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1950, έκδοση β', τόμος Γ', σ.1533.

Πηγή 35

Εθνοθηρησκευτικός χάρτης της Κρήτης του 1861. Το μπλε χρώμα υποδηλώνει τη δημογραφική υπεροχή των χριστιανών και το κόκκινο χρώμα, την αντίστοιχα μειωμένη παρουσία των μουσουλμάνων.



Guillaume Lejean, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des etats vassaux autonomes*, 1861.

Πηγή 36

Απόσπασμα από το μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη με τις σκέψεις του Ισμαήλ Φερικ Πασά επικεφαλής του αιγυπτιακού στρατού που στάλθηκε για την κατάπνιξη της επανάστασης του 1866, στους πρώτους μήνες της επανάστασης.

«Πριν από μερικούς μήνες, όπως συνέβαινε πάντα όταν πλησίαζε η ώρα να ξεσηκωθεί ο κόσμος, οι Οθωμανοί κατέφυγαν στις πόλεις για τον φόβο των ανταρτών, και οι χριστιανοί βγήκαν από τις πόλεις και κατέφυγαν στα ορεινά χωριά για τον φόβο των σφαγών. Δεν μπόρεσα να μη σκεφτώ την αμέσως επόμενη κίνηση, πως στην ανάγκη τα γυναικόπαιδα θα κατέφευγαν σε σπηλιές και κατσάβραχα. Είχα πάντως και πληροφορίες ότι σ' αυτήν την εξέγερση πολλοί ευκατάστατοι αστοί έφυγαν για μακρινά ταξίδια, ώσπου να τελειώσει η αναστάτωση. Εξάλλου, αφορμή για τις ταραχές είχε δώσει η επιβολή καινούργιων φόρων στους αγρότες και η ανάμειξη της τουρκικής διοίκησης στο μοναστηριακό. Οι αντάρτες μαζεύτηκαν και αποφάσισαν να καταργήσουν την οθωμανική κυριαρχία, κηρύσσοντας παράλληλα και την ένωσή τους με την Ελλάδα. Ανέθεσαν την εκτέλεση της απόφασης στην ανδρεία τους, στη συνδρομή των ομοφύλων και ομογενών και πάντων των φιλελλήνων, στην κραταιά μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων και στην παντοδυναμία του Υψίστου».

Ρέα Γαλανάκη, *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά*, Αθήνα, εκδόσεις Άγρα, σ.96-97.

Πηγή 37²

Αποσπάσματα από άρθρα της Σύμβασης της Χαλέπας η οποία παραχωρήθηκε από την Πύλη το φθινόπωρο του 1878 μετά από εξέγερση των χριστιανών Κρητών.

Άρθρο 3: Η Γενική Συνέλευσις θέλει απαρτίζεσθαι εξ ογοδήκοντα μελών, τα μεν 49 Χριστιανικά, τα δε 31 Μουσουλμανικά.

Άρθρο 4: Η διάρκεια της ετησίας συνόδου της Γεν. Συνελεύσεως θέλει είσθαι ως και πρότερον τεσσαρακονθήμερος.... [...] Εάν δε ακολουθώς ανάγκαι καθαρώς τοπικού συμφέροντος ήθελον απαιτήσει τροποποιήσεις προς συμπλήρωσιν του ανεπαρκούς των εν ισχύι Νόμων η Γεν. Συνέλευσις θέλει έχει το δικαίωμα να ψηφίζη δια πλειοψηφίαν των 2/3 των μελών

² Τα αποσπάσματα πρέπει να απλοποιούνται γλωσσικά για τους μαθητές, αν χρειάζεται.

αυτής, τας τροποποιήσεις και υποβάλλη αυτάς εις την έγκρισιν και επικύρωσιν της Υψ. Πύλης.

Άρθρο 15: Επιτρέπεται η εν τη νήσω σύστασις φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, τυπογραφείων και η έκδοσις εφημερίδων...

«Η εν Χαλέπα Σύμβασις, 9-11-1878», *Κρητικός Κώδιξ*, τεύχος Α', Χανιά 1893, σ.36-39.

Πηγή 38³

Ο γιατρός Ιωσήφ Χατζιδάκης ο οποίος περιηγήθηκε την Κρήτη μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας (1878), αναφέρεται στο Ηράκλειο.

«Κατοίκους έχει το Ηράκλειον περί τας 20 χιλιάδας, εξ' ων 13-15 Οθωμανοί, οι φανατικώτεροι πάντων των Οθωμανών της νήσου, ύβρεως και υπεροψίας τέως έμπλεοι άνδρες και γυναίκες. Ήδη όμως εταπείνωσε την επηρμένην αυτών όφρυν η καρτερική ανδρεία των Κρητών, ώστε συμβιούσι νυν μετά των χριστιανών ήμεροι ως αρνία με ίσα δικαιώματα. Κατά βάθος δε μόνον στενάζουσιν οι πρεσβύτεροι τούτων αναπολούντες την λαμπράν κατ' αυτούς εποχήν, καθ' ην ουδέν άλλο χρώμα επέτρεπον τοις χριστιανοίς να φέρωσι κατά την ενδυμασίαν αυτών, πλην του μαύρου, και ήσαν υποχρεωμένοι να πεζεύωσιν αμα μακρόθεν διέκρινον τον ποταπώτερον των Τούρκων».

Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη 1881, σ.11.

Πηγή 39

Από την αυτοβιογραφία του Εμμανουήλ Γενεράλη. Το απόσπασμα αφορά τον διάλογο που είχε με τον πρωθυπουργό της Ελλάδας Χαρίλαο Τρικούπη, το φθινόπωρο του 1889, σχετικά με τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης στο αίτημα Κρητών που βρίσκονταν στην Αθήνα για βοήθεια του Ελληνικού Κράτους στην εξέγερσή τους.

Τρικούπης: «Δεν δύναται, δυστυχώς, το επίσημον Κράτος να σας βοηθήση. Επέμβασις αυτού δεν δικαιολογείται. Ενέργειαι δ' άλλαι υπό τύπον ανταρσίας, ως εγίνοντο μέχρι τούδε και εβοηθούντο εντεύθεν, μυστικώς δήθεν, δεν είναι δυναταί επ' ουδενί λόγω. Ουδεμία θα παρασχεθή επικουρία ή και απλή ανοχή εντεύθεν και αν η ανταρσία γενικευθή και λάβη την μορφήν επαναστάσεως... Η Κρήτη οφείλει να ησυχάζη, να εμπνέεται υπό μόνης της ελευθέρας Ελλάδος επί πάντων των ζητημάτων αυτής εσωτερικής η εξωτερικής φύσεως και κατ' εισήγησιν μόνον να ενεργή. Δεν πρέπει να κινείται άνευ παρασκευής, πάσα δε τοιαύτη απολήγει εις θλιβερόν και άδοξον τέλος».

Γενεράλης: «Η ιστορία, εξοχώτατε, μας διδάσκει ότι άνευ παρασκευών ακριβώς και μόνον με αυταπάρνησιν και αφοσίωσιν εμεγαλουργεί το έθνος ευθύς από της Αλώσεως και μερικώς και γενικώς και εβελτίωνε πολιτικώς την κατάστασιν του, έως ότου επέτυχεν την ανάστασιν αυτού».

Εμμανουήλ Γενεράλης, *Αυτοβιογραφία*, Ρέθυμνο 2013, σ.233-234.

Πηγή 40

Σύγχρονος ιστορικός αναδεικνύει τις εσωτερικές ανακατατάξεις στις ηγετικές ομάδες των κρητικών πόλεων και του Ηρακλείου στη δεκαετία του 1880.

³ Βλ. σημ. 2.

Στις πόλεις [ενν. στη δεκαετία του 1880 στο Ηράκλειο, τα Χανιά και το Ρέθυμνο] η σύνθεση των ηγετικών ομάδων είναι πιο περίπλοκη, καθώς περιλαμβάνονται δύο κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες: οι μεγαλοϊδιοκτήτες και οι έμποροι. [...] Οι έμποροι είναι μουσουλμάνοι και χριστιανοί. Οι αλλαγές στην οικονομία, το εμπόριο και τη ναυτιλία, με κύριο άξονα την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, τους αποφέρουν –όσο απομακρυνόμαστε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα- ισχυρότερη οικονομική, κοινωνική και κατά συνέπεια πολιτική θέση. Σε σχέση με την αριστοκρατία της γης αποτελούν ένα πιο δυναμικό κοινωνικοεπαγγελματικό στρώμα. Στις τρεις πόλεις λιμάνια οι μουσουλμάνοι υπερτερούν σε απόλυτους αριθμούς. Όμως οι χριστιανοί ως ποσοστό επί του πληθυσμού τους επιδίδονται περισσότερο στις εμπορικές δραστηριότητες σε σχέση με τους μουσουλμάνους. Επιπλέον, οι μεταβολές που πραγματοποιούνται με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της Χαλέπας καθιστούν το χριστιανικό κομμάτι των εμπόρων ακόμα πιο δυναμικό σε σχέση με τους μουσουλμάνους εμπόρους και τους μεγαλοκτηματίες.

Μάνος Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα 2008, σ. 382-383.

Πηγή 41

Σύγχρονη ερευνήτρια αναφέρεται στην αγορά και ανέγερση κτηρίων στο Ηράκλειο από τα ανώτερα στρώματα των πόλεων από το 1860 και εξής.

Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, καθώς η συμμετοχή του χριστιανικού κεφαλαίου στον πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό εκσυγχρονισμό της πόλης θα ενταθεί, οι ευκατάστατοι χριστιανοί έμποροι της πόλης αγοράζουν ακίνητα που ανήκαν σε μέλη της άρχουσας μουσουλμανικής τάξης του Ηρακλείου, αρχίζουν να οικοδομούν κατοικίες, για τις οποίες καλούν Έλληνες αρχιτέκτονες και μηχανικούς από την Αθήνα, και υιοθετούν στοιχεία του νεοκλασικού ύφους, όπως επικράτησε στην αρχιτεκτονική του ελληνικού κράτους κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, επί της βασιλείας του Όθωνα. Η διείδυση στην αστική αρχιτεκτονική του Ηρακλείου αυτού που ονομάζεται «νεοκλασικό» ύφος τοποθετείται από τους μελετητές μετά το 1860, και αφού έχει προηγηθεί ο σεισμός του 1856, ο οποίος ισοπέδωσε την πόλη.

Ελευθερία Ζέη, *Χώρος και φωτογραφία, Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία*, Αθήνα 2005, σ. 119.

Πηγή 42

Σύγχρονη ερευνήτρια αναφέρεται στην κατασκευή μεγάρων και αγορά σπιτιών πλούσιων μουσουλμάνων από χριστιανούς αστούς στις δεκαετίες του 1870 και 1880.

Από το 1870 άρχισαν να φτιάχνονται μέγαρα, όπως για παράδειγμα το μέγαρο των Καλοκαιρινών σε σχέδιο Λύσανδρου Καυταντζόγλου, το σημερινό Ιστορικό Μουσείο. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1881, ο Μίνως Καλοκαιρινός αγόρασε την περίφημη Κονάκα του Μπεδιρχάν Πασά με τον κήπο της και την ευρύτερη έκταση στην οποία ήταν χτισμένη και η οποία έμεινε έκτοτε γνωστή με το όνομα Περβόλα.

Λιάνα Σταρίδα, *Υπήρχε μία πόλη... Συνοικίες- Δρόμοι – Πλατείες του Μεγάλου Κάστρου*, Ηράκλειο 2014, σ.34

Πηγή 43

Σύγχρονος ιστορικός αναφέρεται στην κυριαρχία των χριστιανών στην Κρήτη μετά την επανάσταση του 1821 και τον συσχετισμό της με τις οικονομικές εξελίξεις του τόπου.

Στην πραγματικότητα η κοινωνικοπολιτική κυριαρχία των χριστιανών ήταν πρώτα απ' όλα το αποτέλεσμα της διαδικασίας συγκέντρωσης στα χέρια τους οικονομικής δύναμης και αντίστοιχης αποδυνάμωσης των μουσουλμάνων, είτε αυτό αφορούσε τα κατώτερα στρώματα της υπαίθρου, είτε τα ανώτερα και μεσαία στρώματα των πόλεων. Ήταν το αποτέλεσμα μιας υπόκωφης «ειρηνικής επανάστασης» στο εσωτερικό της κρητικής κοινωνίας. Η διαδικασία είχε ξεκινήσει από το 1830, αλλά μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και κυρίως στην ενδεκαετία της Χαλέπας η οικονομική ανάδυση των χριστιανών γινόταν όλο και πιο έκδηλη, σε μια παράλληλη πορεία με την ανάπτυξη του κρητικού εξωτερικού εμπορίου και την σύνδεση της Κρήτης με την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία.

Μάνος Περάκης, *Κρήτη: το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία τον 19^ο αιώνα (1830-1913)*, Αθήνα 2017, σ. 468.

Πηγή 44

Ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού της Κρήτης κατά θρήσκευμα και τόπο κατοικίας, 1840-1898

Θρήσκευμα/ τόπος κατοικίας	%		Θρήσκευμα/ τόπος κατοικίας	%
Χριστιανοί	69-81		Πόλεις	14-19
Μουσουλμάνοι	19-31		Ύπαιθρος	81-86
Χριστιανοί υπαίθρου	77-79		Χριστιανοί πόλεων	20-30
Μουσουλμάνοι υπαίθρου	21-23		Μουσουλμάνοι πόλεων	70-80
Ηράκλειο	48-50			
Ρέθυμνο	12-21			
Χανιά	31-37			

Μάνος Περάκης, *Κρήτη: το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία τον 19^ο αιώνα (1830-1913)*, Αθήνα 2017, σ. 32.

Πηγή 45



Άποψη του Ηρακλείου από τα τείχη, 10 και 12 Μαΐου 1864.

Edward Lear. *The Cretan Journal*, Αθήνα – Dedham, Denise Harvey & Company, 1984.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Τι είδους **πηγές** είναι οι **34, 35 και 39**; Μελετώντας επιπρόσθετα την πηγή 36, μπορείτε να διευκρινίσετε σε ποιο ιστορικό ζήτημα αναφέρονται;
 - α. Να αξιοποιήσετε τις πληροφορίες των πηγών και την ιστορική αφήγηση του βιβλίου σας και να αναλύσετε το θέμα με αναφορά σε παράγοντες που εμπλέκονται στο ζήτημα και τις δυσκολίες που ανακύπτουν ή (εναλλακτικά)
 - β. Να προβείτε σε αγώνα επιχειρημάτων, υποδυόμενοι τον Χαρίλαο Τρικούπη και τον Εμμανουήλ Γενεράλι, με βάση τις πηγές **34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44**.
2. Με βάση τις **πηγές 40-43**, σε ποιες υποομάδες υποδιαιρούνται οι ηγετικές ομάδες του Ηρακλείου και των δύο άλλων πόλεων της Κρήτης, στην ύστερη οθωμανική εποχή (1840-1898); Ποια ανακατανομή παρατηρείτε στο εσωτερικό των ηγετικών ομάδων στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα; Πού αποδίδετε αυτή την ανακατανομή και πώς τη συσχετίζετε με το θρήσκευμα; Πώς εκδηλώνεται η οικονομική άνοδος των ανώτερων χριστιανικών στρωμάτων του Ηρακλείου; Να συζητήσετε τι μπορεί να σημαίνει η φράση *εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής*.
3. Στην **πηγή 43** ο συγγραφέας αναφέρεται σε μια «υπόκωφη ειρηνική επανάσταση» στην κρητική κοινωνία; Πώς αυτή εκφράζεται στην **πηγή 34**;

4. Στην **πηγή 38** γίνεται αναφορά στους Οθωμανούς (εννοεί εδώ τους μουσουλμάνους) και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί συγκεκριμένα εκφραστικά μέσα. Να τα εντοπίσετε στο κείμενο και να παρακολουθήσετε τη σταδιακή μεταβολή η οποία περιγράφεται. Στην ίδια πηγή ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι πρεσβύτεροι των μουσουλμάνων αναπολούσαν «*την λαμπράν εποχήν*». Μελετώντας την **πηγή 43**, μπορείτε να εντοπίσετε σε ποια εποχή αναφέρεται; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.

5. Ποιοι παράγοντες αποτέλεσαν την αφορμή για την εκδήλωση της επανάστασης του 1866, σύμφωνα με το συγγραφέα της **πηγής 36**; Στη συνδρομή ποιων ελπίζουν οι χριστιανοί Κρήτες για την ευόδωση του στόχου τους;

6. Μελετώντας προσεκτικά τα άρθρα 3 και 4 της Σύμβασης της Χαλέπας (**πηγή 37**), να βρείτε με ποιους τρόπους η Πύλη επιχείρησε να ελέγξει την παραγωγή νομοθετικού έργου της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών από τους χριστιανούς Κρήτες. Επιπλέον, να συζητήσετε με ποιο τρόπο θα μπορούσε να επηρεάσει την πολιτική και κοινωνική ζωή της πόλης του Ηρακλείου η πρόβλεψη του άρθρου 15.

7. Μελετώντας τις **πηγές 35, 36, 38, 40, και 44**, να εντοπίσετε την κατανομή στο χώρο των χριστιανών και των μουσουλμάνων. Πώς μπορεί να εξηγηθεί η πλειοψηφική παρουσία των μουσουλμάνων μέσα στην πόλη του Ηρακλείου και των δύο άλλων πόλεων της Κρήτης (Χανιά, Ρέθυμνο);

Συνολική αποτίμηση

Φύλλο Εργασίας 5

Το Ηράκλειο μέσα στο χρόνο· σεβασμός στη μνήμη και στην ιστορία;

Ερώτημα: Ποιες ήταν οι κυρίαρχες στάσεις απέναντι στην ιστορική μνήμη της πόλης από το 19ο αι. μέχρι σήμερα;

Πηγή 46

Σύγχρονος ιστορικός δίνει πληροφορίες για τη χρήση του κτηρίου της Loggia του Ηρακλείου επί οθωμανικής εποχής.

Η λέσχη [ενν. loggia] διετηρείτο κατά την τουρκική κατάκτηση, επειδή ήτο δε δί' αυτούς άχρηστος δια τον αρχικόν της προορισμόν, την συνήνωσαν με την όπισθεν οπλοθήκην όπου εφύλαττον τα κυριευθέντα ή καταλειφθέντα υπό των Ενετών όπλα, και ούτως εξηκολούθησε χρησιμοποιουμένη και καλουμένη Τσεπανές και εφυλάσσοντο εν αυτή ιπποτικάί πανοπλία, σφαίραι πυροβόλων, χειροβομβίδες, τόξα, βέλη. [...] Επί Τουρκοκρατίας το οικοδόμημα είχαν υποστή αρκετάς βλάβας μάλιστα εις τον άνω όροφον, αλλ' οι Τούρκοι το επεσκεύαζον έστω και προχείρως και βαναύσως και το διετήρουν. Η καταστροφή του λαμπρού καλλιτεχνήματος εγένετο επί των ημερών μας.

Στέφανος Ξανθουδίδης, *Χάνδαξ-Ηράκλειον. Ιστορικά σημειώματα. (επιμέλεια και συμπληρωματικά σημειώσεις Στυλ. Αλεξίου εφόρου αρχαιοτήτων)*, Αθήνα 1964, σ. 52-53.

Πηγή 47

Απόσπασμα από νόμο της Κρητικής Πολιτείας που υποδεικνύει την καταστροφή των τειχών.

Στη νέα αντίληψη της ευάερης, ευήλιας, «υγιούς» πόλης του 19ου αιώνα, το βενετικό τείχος αντιμετωπίζεται ως ανθυγιεινός κλοιός που της κόβει τον αέρα και την εμποδίζει να αναπτυχθεί· στο άρθρο 5 του Α' κεφαλαίου του νόμου ορίζεται ότι «Οχυρώματα, περιτοιχίσματα, τείχη πόλεων, τάφροι και προχώματα και τα όμοια εμποδίζοντα την ελευθέραν των ανέμων κυκλοφορίαν και πνοήν, πρέπει να αποφεύγωνται, τα δε υπάρχοντα πρέπει βαθμηδόν να καταστρέφονται».

Ελευθερία Ζέη, «'Εντός των τειχών'. Σκέψεις πάνω στην ιδεολογία και το βίωμα της κρητικής πόλης στα νεότερα χρόνια», *Κρητικά Χρονικά*, τόμος ΛΒ', 2012, σ. 221

Πηγή 48

Οι αντιτιθέμενες απόψεις στην εποχή της Κρητικής Πολιτείας σχετικά με τη διατήρηση ή το γκρέμισμα του τείχους της πόλης.

Απέναντι στο τείχος [ενν. του Ηρακλείου] θα αντιπαρατεθούν έτσι σχηματικά δυο παρατάξεις και δυο ιδεολογικές στάσεις: η πρώτη, που συγκεντρώνει μεγάλο μέρος των τοπικών λογίων, των ιστορικών αλλά και ένα τμήμα του πολιτικού κόσμου, θα παλέψει για τη διατήρηση του τείχους ως «ιστορικού», «εθνικού μνημείου»· [...] [και] θα θεωρήσει το βενετσιάνικο τείχος

αντίπαλο δέος στην άχαρη, κακόγουστη και τραυματική εθνικά και πολιτισμικά θύμηση του οθωμανικού περάσματος. [...] Η άλλη παράταξη, εκσυγχρονιστική, που την εκφράζουν οι επίσημοι πολεοδομικοί σχεδιασμοί: έμποροι, νέοι χριστιανοί ιδιοκτήτες μουσουλμανικών ακινήτων, ιδιοκτήτες επιχειρήσεων και εργοστασίων, μέλη των τοπικών κοινωνικών και πολιτικών ελίτ, θα παλέψουν για την κατάργηση του πέτρινου κλοιού που εμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της κρητικής πόλης, του λιμανιού και της οικονομίας της.

Ελευθερία Ζέη, «Έντός των τειχών'. Σκέψεις πάνω στην ιδεολογία και το βίωμα της κρητικής πόλης στα νεότερα χρόνια», *Κρητικά Χρονικά*, τόμος ΛΒ', 2012, σ. 223.

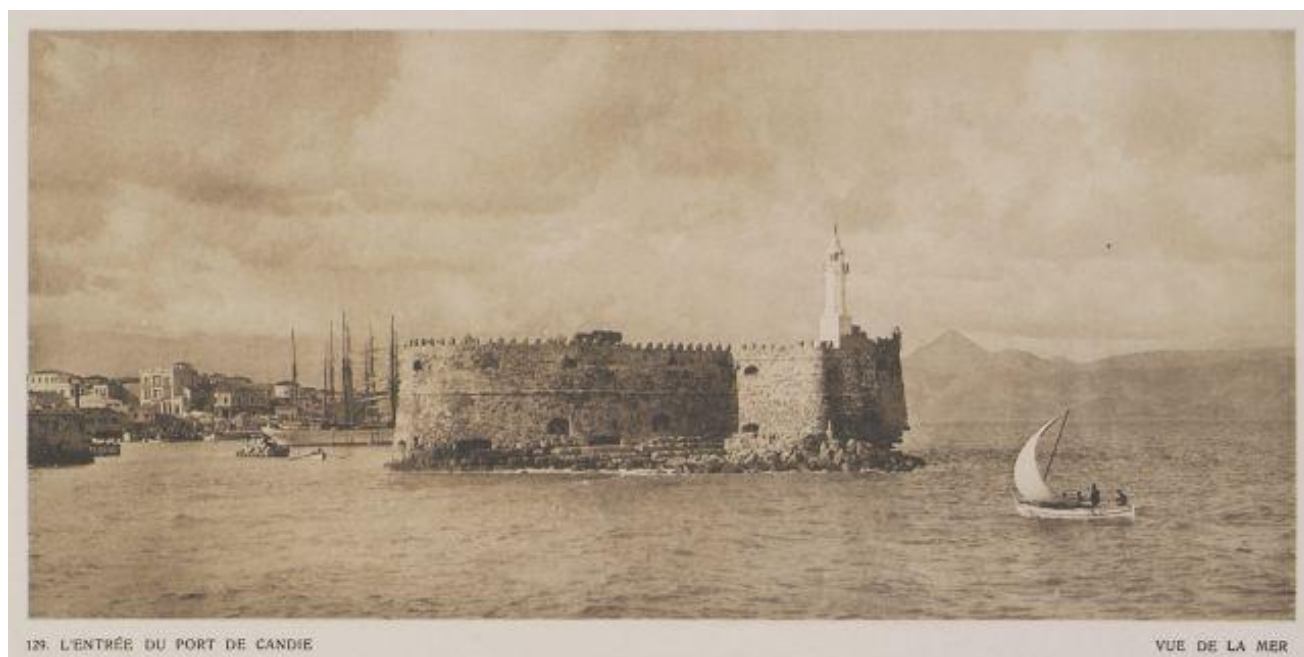
Πηγή 49

Σύγχρονος ιστορικός αναφέρεται στην πολιτική χρήση της αρχαιολογίας από την Ιταλία σε σχέση με την πρόθεση κατεδάφισης της Loggia από τις αρχές της Κρητικής Πολιτείας

Η Ιταλία μέσα στα σχέδια του ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού που εγκαινίασε στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα συμπεριέλαβε και την αρχαιολογία ως ένα τρόπο να επεκτείνει την επιρροή της στην ανατολική Μεσόγειο. [...] Τα ενετικά μνημεία ήταν εκείνα που τεκμηρίωναν την ιστορική συνέχεια της Ιταλίας στην Κρήτη. Τον Μάιο του 1904 ο G. Gerola αναφέρει στο περιοδικό *Rassegna d' Arte* ότι «η κρητική κυβέρνηση αποδείχτηκε ανάξια της υπερβολικής ελευθερίας που της παραχωρήθηκε από τις πολιτισμένες δυνάμεις» και αφού ισοπέδωσε τα τείχη τώρα ξεπέρασε κάθε όριο κατεδαφίζοντας τον όροφο της Λότζια» που θεωρεί ότι είναι κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ιταλίας».

Z. Αλετράς, «Συνέπειες της μετάβασης του Ηρακλείου από την οθωμανική κυριαρχία στην Αυτονομία 1898-1913. Η μαρτυρία των ενετικών μνημείων», στον τόμο *Το Ηράκλειο και η Κρήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1866-1913)*, Ηράκλειο 2017, σ. 190.

Πηγή 50



Frederic Boissonnas, 1919

Πηγή 51



Φωτογραφία κρήνης από το χωριό Άγιοι Δέκα Ηρακλείου. Daniel Baud-Bovy and Frederic Boissonnas, *Des Cyclades en Crete, au gre du vent*, Γενεύη 1919, σ.111.

Πηγή 52

α. Η κρήνη του Γενισάρ Αγά



Φωτογραφία από άρθρο της 4/6/2017 με τίτλο «Οι ξεχασμένες κρήνες του Ηρακλείου» στον ιστότοπο

<http://www.neakriti.gr/?page=newsdetail&DocID=1410679>

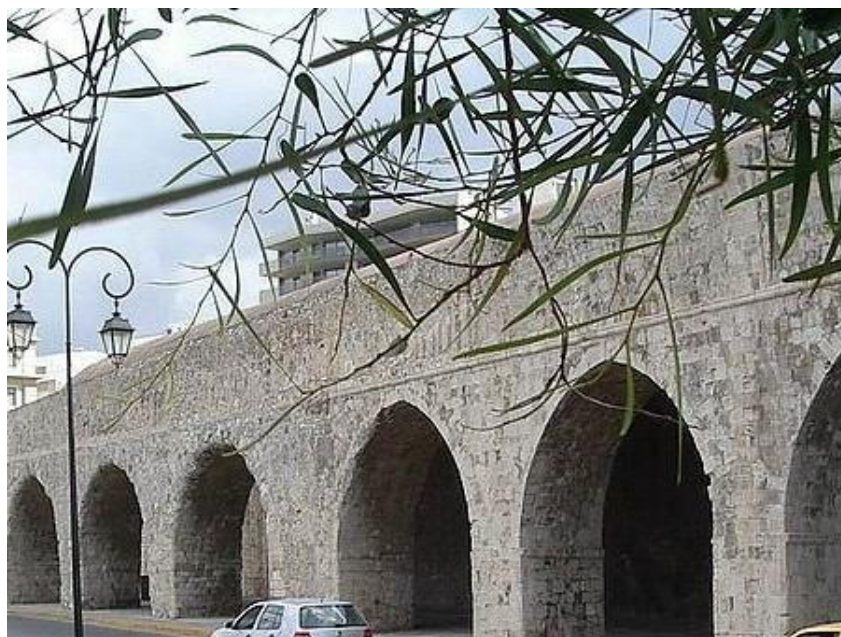
β. Η κρήνη του Χανιαλή



<http://www.neakriti.gr/?page=newsdetail&DocID=1410679>

Πηγή 53

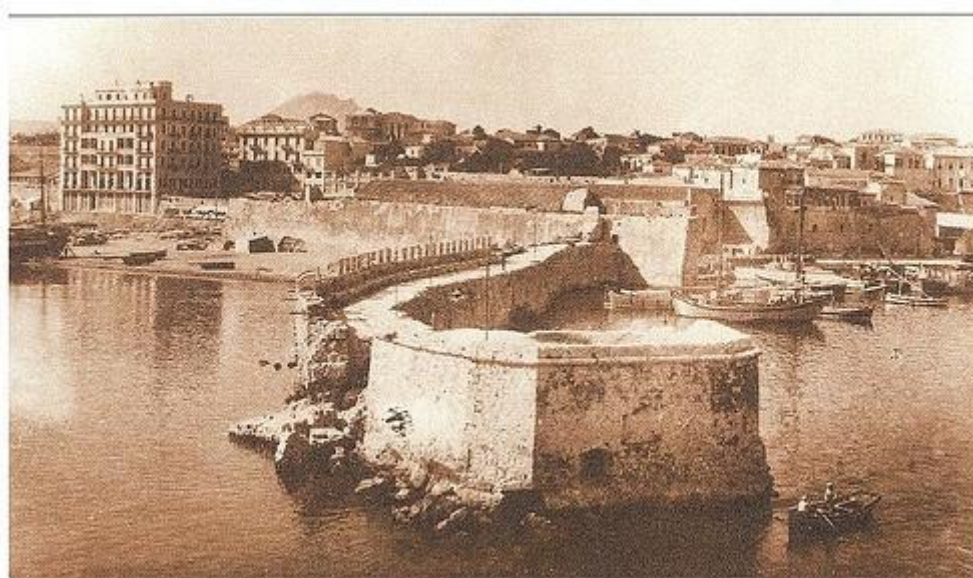
Άποψη των νεωρίων του Ηρακλείου σήμερα.



<http://www.explorecrete.com/Heraklion/GR-Heraklion-history.html>

Πηγή 54

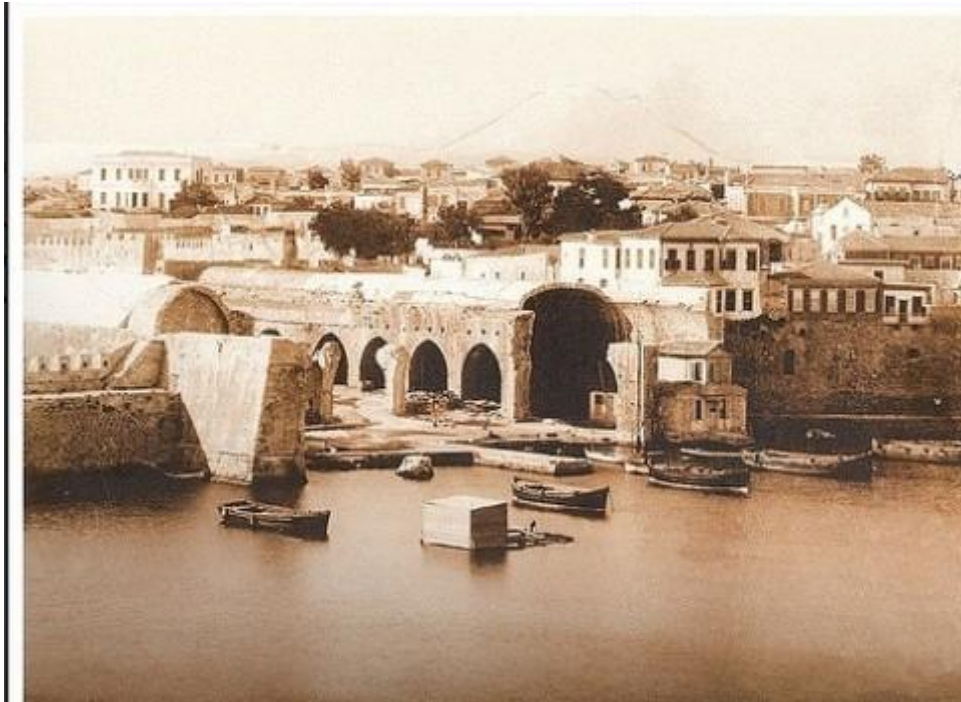
Άποψη του μικρού Κούλε (=κάστρου) στην αριστερή είσοδο του λιμανιού του Ηρακλείου λίγο πριν την κατεδάφισή του (1936)



Από το άρθρο της Κορίνας Καφετζοπούλου με τίτλο «Μια βόλτα σε ένα Ηράκλειο που δεν υπάρχει πια» της 17/1/2013 στον ιστότοπο [http://www.madeincrete.gr /el/article/μια-βόλτα-σε-ένα-ηράκλειο-που-δεν-υπάρχει-πια](http://www.madeincrete.gr/el/article/μια-βόλτα-σε-ένα-ηράκλειο-που-δεν-υπάρχει-πια)

Πηγή 55

"Οι εγκαταστάσεις του ενετικού ναυστάθμου με τα Νεώρια, η αποθήκη του άλατος οι βοηθητικές αποθήκες, οι Πύλες του Μόλου και των Νεωρίων και τα μικρά ψαράδικα βαρκάκια ή τα μεγαλύτερα ιστιοφόρα που πλεύριζαν δίπλα τους. Και φυσικά με τη θάλασσα βαθιά μέσα στα Νεώρια"



Φωτογραφία από το άρθρο της Κορίνας Καφετζοπούλου με τίτλο «Μια βόλτα σε ένα Ηράκλειο που δεν υπάρχει πια» της 17/1/2013 στον ιστότοπο <http://www.madeincretagr/el/article/μια-βόλτα-σε-ένα-ηράκλειο-που-δεν-υπάρχει-πια>.

Η σημερινή μορφή του ενετικού λιμανιού του Ηρακλείου.



Φωτ. Γ. Γιαννόπουλου, από

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%97%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF_%CE%9A%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82#/media/File:20090415_Hrakleio_Krth_Limani_Koules_1.jpg



<https://candia.wordpress.com/culture/history-of-crete/koules/>

Ερωτήσεις-Δραστηριότητες

1. Να κατασκευάσετε μια χρονογραμμή, η οποία θα περιέχει ιστορικές χρονολογίες και αναφορές στην ιστορία της Κρήτης από τη βενετική κατάκτηση μέχρι την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό και να την εμπλουτίσετε με οπτικό υλικό. Η κατασκευή μπορεί να υλοποιηθεί είτε με αξιοποίηση των ΤΠΕ, είτε ως κατασκευή που θα αναρτηθεί στον τοίχο της τάξης.
2. Γιατί το κτήριο της Loggia έχασε τη χρησιμότητά του στην οθωμανική εποχή (**πηγή 46**); Να ανακαλέσετε τη χρήση του κτηρίου από την πηγή 8 του φύλλου εργασίας 1. Τι σημαίνει η τελευταία πρόταση της πηγής; Ποια θέση παίρνει ο συντάκτης της για το γεγονός που περιγράφει;
3. Από τις **πηγές 47 και 48** γίνεται φανερό ότι στην κοινωνία του Ηρακλείου των πρώτων χρόνων της Αυτονομίας υπήρχε ένα σημαντικό δίλημμα σχετικά με τα τείχη της πόλης. Κάποιοι έλεγαν ότι πρέπει να καταστραφούν, επειδή παραπέμπουν στα χρόνια της υποδούλωσης των Κρητικών από τους Ενετούς και τους Οθωμανούς και επειδή η πόλη χρειάζεται να «ανασάνει», ενώ άλλοι υποστήριζαν ότι σε κάθε περίπτωση είναι σημείο μνήμης του παρελθόντος, αλλά και αναπόσπαστο κομμάτι της πόλης, και όχι μόνο δεν πρέπει να γκρεμιστούν, αλλά χρειάζονται διαρκή συντήρηση. Ποια θέση θα παίρνατε σε αυτή τη διαμάχη; Να χρησιμοποιήσετε επιχειρήματα για την απάντησή σας.
4. Διαβάστε προσεκτικά την **πηγή 49**, προκειμένου να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα: α) Ποια ήταν η στάση των Ιταλών στο γκρέμισμα του πρώτου ορόφου της Loggia; β) Τι θα μπορούσε να συμβολίζει για εκείνους το κτήριο (ιστορικό-αρχαιολογικό ενδιαφέρον ή εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων); γ) Τι εννοεί ο Gerola, μιλώντας για «υπερβολική ελευθερία»; και δ) Ποιες μπορεί να είναι οι «πολιτισμένες δυνάμεις»;
5. Οι **πηγές 54 και 55** αποτελούν φωτογραφική αποτύπωση του λιμανιού του Ηρακλείου, αφότου η Κρήτη έχει ενσωματωθεί στον εθνικό κορμό και προτού η όψη του λιμανιού αλλάξει ριζικά. Η **πηγή 56** απεικονίζει το σημερινό λιμάνι του Ηρακλείου. Ποιες αλλαγές παρατηρείτε; Να συζητήσετε πάνω στο θέμα αυτό.
6. Να αναλύσετε τη φωτογραφία **της πηγής 51** από άποψη αισθητική, κοινωνιολογική και ιστορική και να εντοπίσετε αναλογίες με το σήμερα (το νερό ως πολύτιμο δημόσιο αγαθό, ρόλος της γυναίκας στην οικιακή οικονομία κτλ.). Ο Fred Boissonnas φωτογράφησε όχι μόνο το Ηράκλειο και την Κρήτη, αλλά και άλλα μέρη της Ελλάδας πριν από έναν περίπου αιώνα. Να αναζητήσετε στο διαδίκτυο και άλλα έργα του περίφημου φωτογράφου, ο οποίος έχει αποτυπώσει μια Ελλάδα που χάθηκε και να εντοπίσετε εκείνες που απεικονίζουν τον τόπο σας (άσκηση προέκτασης⁴).
7. Είσαι ένας έφηβος επισκέπτεται το Ηράκλειο σε μια σχολική εκδρομή και παρατηρείς τα υλικά κατάλοιπα από το ενετικό και οθωμανικό παρελθόν της πόλης. Ποιες σκέψεις κάνεις, για παράδειγμα, όταν περπατάς την Πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου και αντικρίζεις τη Βασιλική του Αγίου Μάρκου ή όταν διασχίζεις την οδό Μάρκου Μουσούρου και συναντάς το Κουχακλί Τζαμί; Τα κτίσματα αυτά σε διευκολύνουν να κατανοήσεις τις συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους; Σου προκαλούν ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα; Θεωρείς ότι αποτελούν έναν πόλο έλξης για τους κατοίκους και τους επισκέπτες του Ηρακλείου ή όχι; Τεκμηρίωσε την άποψή σου,

⁴ Η άσκηση προέκτασης αναφέρεται σε θέμα που μπορεί να προσεγγιστεί μετά την ολοκλήρωση του Θ.Φ. και μάλιστα διαθεματικά. Οι εικόνες του Boissonnas μπορούν να αποτελέσουν αφορμή για διαθεματική εργασία π.χ. στην Ιστορία, Λογοτεχνία και Γλώσσα.

λαμβάνοντας υπόψη τα σημερινά δεδομένα, αλλά και τα δεδομένα των εποχών της δημιουργίας τους.

Οι επόμενες ασκήσεις για την ολομέλεια ανάλογα με το χρόνο. Κάποιες θα μπορούσαν να είναι ασκήσεις προέκτασης

1. Σε ποια κατάσταση βρίσκονται τα οθωμανικά και τα ενετικά (ή άλλων ιστορικών εποχών) μνημεία στην περιοχή που κατοικείτε; Να καταγράψετε φωτογραφικά τα μνημεία της περιοχής σας, να τα κατατάξετε χρονολογικά και να διερευνήσετε την πορεία τους στο χρόνο, καθώς και την συντήρησή τους (βλ. **πηγές 51-53**).
2. Να κατασκευάσετε μια αφίσα, στην οποία θα αποτυπώνονται τα πολλά “πρόσωπα” της πόλης σας. Η αφίσα θα περιέχει μήνυμα για τον σεβασμό της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και θα αναρτηθεί στην τάξη σας. Μπορείτε να αξιοποιήσετε και την ψηφιακή τεχνολογία.
3. Να κατασκευάσετε έναν εννοιολογικό χάρτη⁵ (διάγραμμα ροής κατά προτίμηση), στον οποίο θα επιλέξετε να αναγράφονται 3-4 βασικά χαρακτηριστικά της κάθε ιστορικής περιόδου του Ηρακλείου (βενετική κυριαρχία, οθωμανική περίοδος σε δύο φάσεις κλπ) σε κάθε θύλακα.
4. Να εντοπίσετε τα στοιχεία που άλλαξαν, όπως και εκείνα που παρέμειναν αμετάβλητα μέσα στο χρόνο.
5. Να γράψετε σε μια παράγραφο 100-150 λέξεων τι μάθατε από τη μελέτη του Θεματικού Φακέλου: να αναφέρετε το θέμα του και τουλάχιστον 4-5 στοιχεία. Να συζητήσετε έπειτα τι σας έκανε εντύπωση, τι σας δυσκόλεψε, τι δεν καταλάβατε (αναστοχασμός). Μπορεί να γίνει και προφορική παρουσίαση με προετοιμασία και αναγραφή βασικών κωδικοποιημένων στοιχείων στον πίνακα με τη συμμετοχή όλης της τάξης.

⁵ Σημ. Οι εννοιολογικοί χάρτες βοηθούν στην συστηματοποίηση, ταξινόμηση και κωδικοποίηση της νεοαποκτηθείσας γνώσης, την εννοιοκεντρική προσέγγισή της, την αξιολόγηση και τις μεταγνωστικές διαδικασίες.

Σχεδιαγραμματική απεικόνιση ανακεφαλαίωσης

Βενετικό Ηράκλειο

δημόσια οικοδομήματα-ναοί
τείχη-κρήνες-δεξαμενές-νεώρια
νόμοι -πρόβλεψη υπεράσπισης δημόσιου αγαθού (νερό) - φόροι
βενετοί ευγενείς-κρήτες ευγενείς-cittadini-πορολο
ελεύθερη άσκησης λατρείας
βαθμιαία κυριαρχία ελληνικής γλώσσας
συντεχνίες-επαγγελματικές δραστηριότητες γύρω από εμπόριο-ναυτιλία
η επέκταση της πόλης του Ηρακλείου και των τειχών της

Πρώτο οθωμανικό Ηράκλειο (17ος-18ος αι.)

μετατροπή ναών σε τζαμιά
διατήρηση δημόσιων κατασκευών-αλλαγές στη χρήση-νέες κατασκευές (Κούλες, κρήνες κλπ)
θρησκευτική εχθρότητα αλλά και συνύπαρξη
εξισλαμισμοί
ανοχή στην άσκηση λατρείας των χριστιανών

Ύστερο οθωμανικό Ηράκλειο (1840-1898)

οικονομική και κοινωνική άνοδος χριστιανών μετά την επανάσταση του 1821
μουσουλμανικές πόλεις-χριστιανική ύπαιθρος (κατά πλειοψηφία)
αποκλειστική χρήση ελληνικής γλώσσας στην καθημερινή ζωή (χριστιανοί και μουσουλμάνοι)
μεταρρύθμιση της Χαλέπας: οικονομική και πολιτική κυριαρχία χριστιανών και σχετικός εκδημοκρατισμός
διαρκής χριστιανική επαναστατικότητα με κυρίαρχη τάση την ένωση με το Ελληνικό Κράτος

Μνήμη και κληρονομιά

δημόσια οικοδομήματα βενετικής και οθωμανικής εποχής: απωθητική μνήμη;
η αρχαιολογία στη δίνη της πολιτικής σκοπιμότητας των Ιταλών
η εικόνα του Ηρακλείου, της Κρήτης και της Ελλάδας μέσα από τον φακό των φωτογράφων: μια ιστορική πηγή

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία – Περιοδικά

Ελληνόγλωσσα

Αλετράς, Ζ. (2017), «Συνέπειες της μετάβασης του Ηρακλείου από την οθωμανική κυριαρχία στην Αυτονομία 1898-1913. Η μαρτυρία των ενετικών μνημείων», στον τόμο *Το Ηράκλειο και η Κρήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1866-1913)*, Ηράκλειο.

Γαλανάκη, Ρ. (2002), *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά*, εκδ. Άγρα, Αθήνα.

Γενεράλις, Εμμ. (2013), *Αυτοβιογραφία*, Ρέθυμνο.

Ζέη, Ελ. (2005), *Χώρος και φωτογραφία, Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία*, Αθήνα.

Ζέη, Ελ. (2012), «Έντός των τειχών». Σκέψεις πάνω στην ιδεολογία και το βίωμα της κρητικής πόλης στα νεότερα χρόνια», περ. Κρητικά Χρονικά, τόμος ΛΒ΄.

«Η εν Χαλέπα Σύμβασις, 9-11-1878», Κρητικός Κώδιξ, τεύχος Α΄, Χανιά 1893.

Greene, M. (2005), *Κρήτη. Ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα.

Λαμπρινός, Κ. (1998), «Λειτουργίες της Loggia στην βενετοκρατούμενη Κρήτη», περ. Άνθη Χαρίτων, Βενετία.

Μουρέλλος Ι. (1950), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο.

Ξανθουδίδης, Στ. (1964), *Χάνδαξ – Ηράκλειον. Ιστορικά σημειώματα (επιμέλεια και συμπληρωματικά σημειώσεις Στυλ. Αλεξίου, Εφόρου αρχαιοτήτων)*, Αθήνα.

Πανοπούλου, Αγγ. (2012), *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα-Βενετία.

Παπαδάκη, Α. (2004), «Όψεις της ζωής του βενετοκρατούμενου Χάνδακα», στον τόμο *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο.

Παπαδόπουλος, Τζ. (2010), *Στον καιρό τηςσχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αι.*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιάννη, ΠΕΚ, Ηράκλειο.

Πεπονάκης, Μ. (1997), *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο.

Περάκης, Μ. (2008), *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα.

Περάκης, Μ. (2017), *Κρήτη: το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία τον 19ο αιώνα (1830-1913)*, Αθήνα.

Rochfort Scott, C. (1995), *Περιηγήσεις στην Κρήτη (ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834)*, Ρέθυμνο.

Σπανάκης, Στ. (1950), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τ. ΙΙ, Έκθεση περί Κρήτης του στρατηγού Μοροζίνι-1629*, Ηράκλειο.

Σταρίδα, Λ. (2014), *Υπήρχε μία πόλη... Συνοικίες – Δρόμοι – Πλατείες του Μεγάλου Κάστρου*, Ηράκλειο.

Σταυράκης, Ν. (1890), *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα.

Χατζιδάκης, Ι. (1881), *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη.

Ξενόγλωσσα

Baud-Bovy, D. - Boissonnas, F. (1919), *Des Cyclades en Crete, au gre du vent*, Γενεύη.

Boschini, M (1651), "L' isola di Candia con il leone marciano", στο *Il Regno tutto di Candia...*, Venezia, BMC, E 1209, tav. 1.

Buondelmondi, C. (1981), *Descriptio insule Crete et liber insularum, cap. XI: Creta, edition critique par Marie-Anne Van Spitael*, επιμ. Στέργιος Σπανάκης, έκδ. Σύλλογος Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ηρακλείου.

Corner, G. (1625), "Città di Candia" στο *Il Regno di Candia*, BMV, MS. it. VI 75 (=8303).

Lear, Ed. (1984), *The Cretan Journal*, Αθήνα-Dedham, Denise Harvey & Company.

Lejean, G. (1861), *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des etats vassaux autonomes*.

Palmer, R. (1669), *Earl of Castlemaine. Das von den Türcken auffs äusserst bedrangte...*, Φρανκφούρτη, Wilhelm Serlin.

Pashley, R. (1837), *Travels in Crete*, London, John Murrey, MDCCCXXXVII.

TOURNEFORT, Joseph Pitton de (1717). *Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople...*, τόμ. Ι, Παρίσι, Imprimerie Royale.

Διαδικτυακοί τόποι

1. <https://i.pinimg.com/originals/27/00/a3/2700a383139d3f712527dd5745b9a655.jpg>
2. <http://el.travelogues.gr/item.php?view=51582>
3. [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CF%8C%CF%84%CE%B6%CE%B9%CE%B1_\(%CE%97%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF\)#/media/File:Kreta_-_Iraklion_-_Venezianische_Loggia.jpg](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CF%8C%CF%84%CE%B6%CE%B9%CE%B1_(%CE%97%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF)#/media/File:Kreta_-_Iraklion_-_Venezianische_Loggia.jpg)
4. <http://www.inotos.gr/archives/140984>
5. <http://52dim-irakl.ira.sch.gr/perivallontika.files/irakliocity/agios%20markos.html>
6. <http://frontoffice-147.dev.edu.uoc.gr/history/venetainperiodcrete.html>
7. <http://www.explorecrete.com/Heraklion/GR16-Heraklion-arsenals.html>
8. <http://el.travelogues.gr/travelogue.php?view=257&creator=818619&tag=8471>
9. <https://www.historical-museum.gr/gr/collections/view/othwmanikh-kai-neoteri-periodos>

10. www.balkantale.com
11. <http://www.neakriti.gr/?page=newsdetail&DocID=1410679>
12. <http://www.neakriti.gr/?page=newsdetail&DocID=1410679>
13. <http://www.explorecrete.com/Heraklion/GR-Heraklion-history.html>
14. <http://www.madeincrete.gr/el/article/μια-βόλτα-σε-ένα-ηράκλειο-που-δεν-υπάρχει-πια>
15. https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%97%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF%CE%9A%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82#/media/File:20090415_Hracleio_Krth_Limani_Koules_1.jpg
16. <https://candia.wordpress.com/culture/history-of-crete/koules/>
http://www.diapolis.auth.gr/epimorfotiko_uliko/index.php/2014-09-06-09-18-43/2014-09-06-09-29-21/24-a2-dimit?showall=1)